

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет
Кафедра історії та культури української мови

Правописна кодифікація твердості / м'якості
приголосних в українській мові та її вивчення у ЗЗСО

Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, 601 групи
денної форми навчання
спеціальності “Середня освіта
(українська мова та література)”
Ткачук Діана Петрівна
Науковий керівник:
проф. Скаб М. С.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри №__

від - “__” _____ 2021

Зав. кафедри _____ проф. Колесник Н. С.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І. ПРЕДСТАВЛЕННЯ АПОСТРОФА У НАЙВАЖЛИВІШИХ ДОРЯДЯНСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОПИСНИХ СИСТЕМАХ ТА ПРАВОПИСАХ ПІСЛЯ 1917 РОКУ.....	9
1.1. Короткі загальні відомості про апостроф.....	9
1.2. Давні звукові зміни, що спричинили появу апострофа.....	10
1.3. Представлення апострофа у системі правопису М. Смотрицького.....	12
1.4. Вживання апострофа у мовотворчості І. Котляревського.....	13
1.5. Представлення апострофа у системі правопису О. Павловського.....	14
1.6. Роль альманаху “Русалка Дністрова” у становленні правил вживання апострофа в українській правописній системі	14
1.7. Апостроф у правописі П. Куліша.....	15
1.8. Представлення апострофа у правописі Є. Желехівського.....	15
1.9. Правопис “Руська граматика”, його роль в утвердженні апострофа в українській орфографії	16
1.10. Апостроф у правописі Б. Грінченка.....	17
1.11. Апостроф у системі правопису “Граматичної термінології і правопису” 1917 року.....	18
1.12. Представлення апострофа у системі правопису 1921 року.....	19
1.13. Апостроф у Харківському правописі 1928 року.....	19
1.14. Питання правописної дискусії щодо прийняття правопису 1928 року.....	21
1.15. Графічна функція апострофа в інших мовах.....	22
1.16. Апостроф у Правописі 1933 року.....	26
1.17. Представлення апострофа у системі Правопису 1945 року.....	26

1.18. Правила вживання апострофа у Правописі 1960 року.....	27
1.19. Апостроф у системі Проєкту правопису 1999 року.....	28
1.20. Представлення апострофа у системі Проєкту 2003 року.....	28
1.21. Апостроф у правописі 2019 року.....	29
Висновки до I розділу.....	31

РОЗДІЛ II. ПРЕДСТАВЛЕННЯ ТВЕРДОСТІ / М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ У НАЙВАЖЛИВІШИХ ДОРАДЯНСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОПИСНИХ СИСТЕМАХ ТА ПРАВОПИСАХ ПІСЛЯ 1917 РОКУ.....33

2.1. Короткі, загальні відомості про знак м'якшення.....	33
2.2. Аналіз твердості / м'якості приголосних у давніх пам'ятках.....	35
2.3. Представлення твердості / м'якості приголосних у системі правопису М. Смотрицького.....	37
2.4. Розмежування твердості / м'якості приголосних у мовотворчості І. Котляревського.....	38
2.5. Правопис Олексія Павловського.....	39
2.6. Альманах “Русалка Дністрова” і становлення позначення твердості / м'якості в українській графічній системі.....	40
2.7. Позначення твердості / м'якості приголосних у системі правопису П. Куліша.....	41
2.8. Представлення твердості / м'якості Миколою Гатцуком.....	42
2.9. Правопис Є. Желехівського.....	42
2.10. Позначення на письмі твердості / м'якості приголосних у системі правопису “Руської граматики”.....	43
2.11. Представлення твердості / м'якості приголосних у системі правопису Б. Грінченка.....	44
2.12. Норми твердості / м'якості правописі 1917 року.....	47
2.13. Твердість / м'якість приголосних у правописі 1921 року.....	47

2.14. Позначення твердості / м'якості приголосних у системі Харківського правопису 1928 року.....	48
2.15. Правила позначення твердості / м'якості приголосних у системі Правопису 1933 року.....	49
2.16. Представлення твердості / м'якості приголосних у системі Правопису 1945 року.....	50
2.17. Позначення твердості / м'якості приголосних у системі Правопису 1960 року.....	51
2.18. Твердість / м'якість приголосних у системі Проекту правопису 1999 року.....	52
2.19. Представлення твердості / м'якості у системі Проекту правопису 2003 року.....	55
2.20. Норми позначення твердості / м'якості приголосних у правописі 2019 року.....	56
Висновки до II розділу.....	58

РОЗДІЛ III. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ АПОСТРОФА ТА М'ЯКОГО ЗНАКА У ШКОЛІ.....59

3.1. Методичні рекомендації щодо вивчення апострофа в школі.....	59
3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення твердості / м'якості в школі.....	62
3.3. Практика навчання орфографії у закладах загальної середньої освіти.....	64
3.4. Розробка уроку «Правила вживання знака м'якшення» для учнів 5-го класу закладів загальної середньої освіти.....	67
Висновки до III розділу.....	76

ВИСНОВКИ.....77

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....81

ВСТУП

На кожному етапі розвитку граматики української мови траплялися суперечки, дискусії. Унаслідок політичних, економічних процесів змінювалася й мова. Вона підпорядковувалася суспільним змінам і вбирала в себе все те, що диктувала влада у той чи інший період часу. Питання ідентичності та самобутності української мови, впливу на неї російської є дуже важливими і в наш час.

У царині орфографії завжди відчувається діяльність людини. Саме тому маємо таку суперечливість правописних систем. *„Можливо, це є закономірний та природній процес: із поступом та розвитком мови час до часу спокійно і виважено обговорювати питання стану і статусу її правопису”*, – зауважує О. Гузар [16, с.3].

Одним із важливих критеріїв класифікації приголосних є їх розрізнення за палатальністю / непалатальністю (твердістю / м'якістю за шкільною термінологією) їх вимови, що має своєрідне виявлення у фонетико-фонологічній системі української мови і потребує постійної роботи над правописною кодифікацією цих мовних явищ (окремими темами правопису є позначення на письмі м'якості приголосних та позначення роздільної вимови твердих приголосних та наступних голосних шляхом використання спеціального знака – апострофа). Свого часу цими проблемами займалися М. Смотрицький, О. Синявський, В. Німчук, пізніше вони привернули увагу О. Сербенської, В. Пілецького, І. Фаріон та інших дослідників.

Питання апострофа в системі української орфографії завжди було дискусійним. У численних граматичних працях обговорюють те, чи потрібен цей знак взагалі. Та не зважаючи на накопичений матеріал, у більшості праць, апостроф розглядають без детального заглиблення у його появу і розвиток. Так само відсутній аналіз та порівняння м'якого знака у правописних системах української орфографії. Водночас провідні лінгвісти

різних мовознавчих шкіл та напрямів здійснили чимало досліджень, які допомагають у дальшому розвитку цієї теми.

Упродовж історії науковці висловлювали абсолютно різні думки щодо позначення м'якості та твердості на письмі.

Саме згадані вище чинники зумовлюють **актуальність дослідження**. Адже описані аспекти наукової проблеми знаходяться ще на недостатньому рівні розробки і потребують глибокого вивчення та аналізу.

Мета дослідження: всебічне, науково-теоретичне обґрунтування позначення м'якості та твердості у системі українського правопису; дослідження особливості вивчення апострофа та м'якого знака у закладах середньої освіти.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки конкретних дослідницьких завдань:

- 1) здійснити порівняльний аналіз найважливіших правописних систем дорадянського періоду, та періоду після 1917 року;
- 2) встановити походження знаків: апострофа та м'якого знака;
- 3) проаналізувати погляди провідних науковців на проблему позначення твердості, м'якості та роздільності вимови на письмі;
- 4) встановити закономірності та сформулювати висновок на основі здійсненого аналізу;
- 5) розробити найбільш оптимальну систему вивчення м'якого знака та апострофа у закладах середньої освіти.

Об'єктом дослідження є нелітерний орфографічний знак – апостроф, за допомогою якого в українській мові позначають роздільність вимови йотованих голосних від губних приголосних, а також м'який знак, що слугує для позначення пом'якшення попереднього приголосного.

Предмет дослідження – орфографія та правопис як один із основних розділів мовознавства.

Методи дослідження. У дипломній роботі використано *порівняльно-історичний метод*, суть якого полягає в установленні еволюційних змін та

закономірностей розвитку споріднених мов способом їхнього порівняння на різних етапах становлення. Цим методом передбачено також порівняння мовних фактів у споріднених мовах, вияв законів мовного розвитку, у зв'язку з закономірним еволюційним характером мовних змін. Цей метод було застосовано для дослідження розвитку апострофа та м'якого знака з давніх звуків, для дослідження різних правописних систем і встановлення зв'язків між ними. *Метод систематизації* був використаний для визначення зв'язків у поглядах авторитетних мовознавців, систематизації цих поглядів. *Емпіричним методом* ми послуговувались при написанні третього розділу. Це спостереження й аналіз уроків учителів-словесників, бесіди з учителями й учнями, анкетування з метою з'ясування реального стану роботи з орфографії, визначення рівня сформованості орфографічних умінь і навичок у школярів.

Джерела фактичного матеріалу. Для аналізу використано матеріали із правописів української мови та хрестоматії з історії українського правопису; праці мовознавців (С. Смаль-Стоцький, А. Кримський, І. Огієнко, О. Синявський, М. Рудницький, М. Жовтобрюх, І. Ющук, В. Німчук, І. Вихованець, М. Кочерган, К. Городенська, І. Фаріон, О. Гузар, та ін.).

Наукова новизна роботи полягає у дослідженні проблеми позначення твердості та м'якості на письмі; у поданні оптимального, науково підтвердженого варіанта розв'язання суперечки щодо цієї проблеми в правописній системі.

Теоретичне значення дослідження. Уперше в орфографії проведено порівняння усіх правописів в контексті апострофа та м'якого знака, починаючи від найдавніших. Запропоновано розв'язання суперечки щодо походження апострофа і наявності його в орфографії української мови та встановлено закономірності розвитку позначення м'якості і твердості на письмі;

Практичне значення дослідження полягає в пропозиціях, щодо удосконалення правил написання апострофа та м'якого знака, що витікають

із історії виникнення їх в українській мові, які можуть бути застосовані передусім в школі на уроках української мови, лекціях, мовознавчих курсах.

Матеріали дослідження можуть бути використані при створенні правопису української мови, у підручниках з орфографії, фонології української мови, при укладанні словників та довідників.

Апробація. Результати дослідження було представлено на студентській науковій конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Скаб М., Ткачук Д. Правописна кодифікація твердості / м'якості приголосних в українській мові. Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (20–21 квітня 2021 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. С. 227 – 228.

Структура роботи. Магістерську роботу складають: вступ, перший розділ “Представлення апострофа у найважливіших дорадянських українських правописних системах та правописах після 1917 року”, другий розділ “Представлення твердості / м'якості приголосних у найважливіших дорадянських українських правописних системах та правописах після 1917 року”, третій розділ “Методичні вказівки та рекомендації щодо вивчення апострофа та м'якого знака у школі”, висновки, список використаних джерел. Обсяг основної частини дослідження – 80 сторінок. Список використаної літератури містить 89 позицій.

РОЗДІЛ I

ПРЕДСТАВЛЕННЯ АПОСТРОФА У НАЙВАЖЛИВІШИХ ДОРАДЯНСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОПИСНИХ СИСТЕМАХ ТА ПРАВОПИСАХ ПІСЛЯ 1917 РОКУ

1.1. Короткі загальні відомості про апостроф

В українській мові сформувалась своя система писемних та друкованих знаків, за допомогою яких передають усне мовлення.

Поряд з літерними знаками в українському письмі використовують і так звані неалфавітні графічні знаки. Апостроф – нелітерний, діакритичний знак.

Діакритичний знак – надрядковий або підрядковий знак при букві, що вказує на вимову, яка відрізняється від вимови звука, позначеного цією ж буквою без знака.

Апостроф – надрядковий знак, який використовують в українському письмі на позначення роздільної вимови [j] з попереднім твердим приголосним, наприклад: б'ю, п'єш, м'яч.

Український апостроф – це специфічний знак, оскільки в інших мовах цей знак використовують для позначення скорочення, як-от, в англійській, *itis = it's*, до речі, в українській мові також є випадки живання апострофа для скорочення (мо' = може, у П.Тичини: *Всіх панів до 'дної ями*). В українській же мові це знак твердої вимови. В інших мовних системах є спеціальний знак на позначення твердості звуків **Ъ**. Ця літера відома буква деяких абеток на основі кирилиці, це 28-а буква російської абетки, що має назву твердий знак, і 27-а буква болгарської абетки, яка називається великий ер (*ер голям*). Щодо інших слов'янських кирилических абеток, то ця літера відсутня: за необхідності її функції виконує апостроф.

Знак апостроф – один з елементів графічної системи багатьох мов, оскільки є своєрідним інтернаціоналізмом. Це не такий часто вживаний

графічний знак, як дефіс, тире, двокрапка... Проте він є специфічним у застосуванні, а сучасні особливості його вживання обумовлюють нашу увагу до його порівняльно-зіставного вивчення.

Саме слово "апостроф" є цікавим акцентуаційно. У грецькій мові, звідки прийшов апостроф, слово наголошують на другому складі. В українську мову знак запозичився через посередництво французької мови, де наголошений кінцевий склад.

В українських словниках («Правописний словник» Голоскевича, «Правописний словник» Панейка») слово «апостроф» наголошують на другому складі. Уперше в «Українському правописі» 1946 року подають двояке наголошування цього слова. З того часу близько 50 років словники подають саме такий варіант. Така ситуація – вплив російського наголошування. Російська мова відкинула грецьку акцентуацію, і послуговується наголошенням кінцевого складу.

Позитивною тенденцією є те, що нові словники (починаючи з 2008 року) пропонують єдине наголошування слова – на другому складі, що відмежовує нашу мовну традицію від російської.

Звернемось до діахронічної фонетики, щоб прослідкувати, які звукові зміни, що відбувались в мові здавна, спричинили появу апострофа у графічній системі та в орфографії української мови.

1.2. Давні звукові зміни, що спричинили появу апострофа

Через тенденцію до розташування звуків у складі за висхідною звучністю (закону відкритого складу) – відбувались різні звукові процеси. Нас цікавить, зокрема:

- поява носових [ɛ̃], [ɔ̃] – приголосний *n* вже не міг самостійно зберігатися перед наступним приголосним, тому утворився носовий: **mensos* → **mɛ̃nso* → *масо* [20, 112 с.].

Взагалі старослов'янська мова успадкувала тверді приголосні. Але перед голосними переднього ряду відбулися деякі зміни і приголосні почали вимовлятися як напівпом'якшені. А після появи носових і зміни [ē] в [ǣ], а потім в [ĕ], а також [ī] в [ĭ] вимова напівпом'якшення зреалізувалась і перед ę

- голосні втрачають свою носовість і змінюються: [ę] в [ǣ], [ǫ] в [u]: **męnso* → **m'äso* [20, 134 с.]; У східнослов'янських говорах [ǣ] еволюціонує в [a], в південнослов'янських, і окремих західнослов'янських – в [e].

- зредуковані [i] [ы] – не були самостійними. Були варіантами фонем /ъ/, /ь/. У давньоруських пам'ятках можемо прослідкувати написання злів з літерами ь, ъ: *бьюще, пыемь* [20, 148 с.].

- у слабкій позиції ї занепав: *пїју* → *п'ју* [20, 149 с.]

Отже, розуміємо, що занепад зредукованого ї спричинив подальше ствердіння губних. А. Кримський вважає, що депалаталізація цих приголосних почалася ще в XI столітті, але "широкого вжитку" ця зміна набула в "малорусів" лише в "наступні століття": *здоровью, бьетъ* тощо [30, с. 283].

- процес асиміляції. Тверді приголосні звука j не асимілювали. Староукраїнські пам'ятки досить часто зафіксують це явище: *здоровъє, присловъє, дубъа* [20, с. 159]

Звернімо увагу на те, що приголосний р якраз не втрачає м'яку вимову й асимілює наступний j, але тільки в деяких говірках: *матіррю, подвірря, довірря* [20, С. 159].

Давня українська абетка успадкувала всі літери стародавньої кирилиці, але в зв'язку з розвитком фонетичної системи української мови (занепад зредукованих і зумовлені цим фонетичні процеси, перехід ъ в і тощо) зростала невідповідність між традиційними літерами й новими звуками, що в староукраїнській писемності привели до змішування букв на письмі (*и ~ і ~ ѝ; ѣ ~ е ~ и ~ і, ъ ~ ь* тощо) й руйнування правописних традицій.

В українській писемності з найдавнішого часу на місці давнього и з'являються ь, пізніше ъ, наприклад: *бють, Марья*. [38, с. 52]

В українських грамотах XV-XVII століття знаходимо слова з таким написанням: *жабье, Марья, здоровье, бьючи, обьявляеть, зьєдноченье, обьявляють* [38, с.52].

1.3. Представлення апострофа у системі правопису М. Смотрицького

Уперше звернув увагу на систему приголосних звуків староукраїнської мови – М. Смотрицький. Він першим поділяє приголосні за їх властивостями.

Розглядає систему консонантизму і виділяє певні її особливості. Зокрема, схильність приголосних до диспалаталізації та їх ствердіння. А ось губні (б, п, в, м, ф) – є в цей час напівпом'якшеними. Роздільна вимова м перед юсом малим (тобто твердість приголосного, як і інших губних) не позначена. Тому, звичайно, у своїй граматиці М. Смотрицький не використовує жодних позначень апострофа.

Але в давніх пам'ятках дуже швидко замість ь чи ъ з'являється "паєрик" над губною літерою. До прикладу, в Требнику 1646 – *здоров^s е*, або в Апостолі 1639 року – *нап^s ють, об^s емъ* [38, с. 52].

Ось як коментує появу паєрика Іван Огієнко у своїй праці "Нариси історії української мови: система українського правопису...": "*В давнім письменстві при сполученні губних звуків з йотованими голосними звичайно паєрика не ставили: има, памать, путь, мѧсо, племя і т. п. Губні звуки почали тверднути ще до XI-го віку: пізніше, коли це отвердіння стало дуже помітним, появляється такий напис, як скажемо, в Опису Київських замків 1552 року: на имѧ, а звідси був уже простий шлях до таких написів, як им^s ѧ, п^s ать, м^s ѧсо цебто до того правопису, якого вживає українське письменство й сьогодні*" [38, с. 53].

Досліджуючи паралельно історичні умови, які створювали відповідне тло для запроваджень правописних норм, з'ясовуємо, що на подальший вияв

апострофа в дорадянських правописах мав вплив наказ 1708 року Петра І. Заміна звичної кирилиці на так звану «гражданку» спричинила те, що українське письменство силою притягнули до російського правопису.

Отже, коли церковний український правопис почав трансформуватися під потрібний українському письму правопис, російська реформа перервала це перероджування. Розглянемо детальніше низку правописів, які були створені після реформи.

1.4. Вживання апострофа у мовотворчості І. Котляревського

У 1794 році І. Котляревський почав працювати над «Енеїдою». Українська народна мова стає мовою літературною. Аналізуючи текст твору, можемо зробити висновки, що І. Котляревський пише тим самим правописом, який побутував у 17-18 столітті.

Відслідковуємо, що апостроф в тексті відсутній, а твердість губних реалізується так:

- У корені слова після губних –ъ (*пьять, сльвянку, тими*) та Ъ (*вьется, кавьярь, напьявсь*) [28]. Послідовність визначити важко, адже в одному й тому самому слові можуть бути обидві літери (*пьятами, пьятою, пьяный, пьяный, увьявь, увьявь*) [28];
- Після префікса, що закінчується на приголосний постійно вживається Ъ (*зъеднать, изъиввь, розьярився*) [28];
- Після р переважно вживається Ъ (*Бендерью, бурьяни, пирья*) [28].
- У деяких словах взагалі не присутні літери ь або ъ на позначення твердості попереднього приголосного і подвійності [йа], [йу] наступного голосного (*люблязно, одвязатись*) [28];

І. Котляревський став зачинателем нової української літератури, та не нового правопису, на жаль. Ось як коментує мову «Енеїди» мовознавець

І. Огієнко: "...продовжував тільки старі традиції наші, але вже захмарені гражданкою Петра І" [38, с. 123].

1.5. Представлення апострофа у системі правопису Олексія Павловського

Першим, хто створив друковану граматику живої української мови був Олексій Павловський. В його праці "Грамматика Малоросійського нарѣччя" (1818) зустрічаємо таке написання слів - *пятьма, пятью* [25, с. 6]. Або ж у «Короткому словнику малоросійських слів» - *Вьязы, Дьяволѣнный, Кавьяръ, Козкомьяка, На памьять, Соромьяжлывый* [25, с. 6]. О. Павловський роздільність вимови позначає звичайним м'яким знаком, або взагалі не використовує ніяких знаків для позначення цієї роздільності. А ось роздільну вимову йотованих голосних і префіксів передавав через *ь*: *розьихавсь* [25, с.7]. Апостроф відсутній.

Ось як коментує свою роботу сам О. Павловський "Правила для Малоросійскаго нарѣччя никакимъ ученымъ обществомъ еще не писаныи не утверждены; а потому и не известноеще, какъ долино писать на семь нарѣччи правильно; и явь Грамматикъ писалъ слова по тому произношенію, или употребленію, каное мнѣ случалось слышать въ разныхъ мѣстахъ" [25, с. 7]

1.6. Роль альманаха «Русалка Дністров» у становленні правил вживання апострофа в українській правописній системі

У цьому правописі 1837 року роздільність вимови між губними та йотованими взагалі ніяк не зреалізована та графічно не позначена.

Можемо зробити припущення, що мовлення призвичаїлося до більш суцільної вимови слів (у яких в 15-17 столітті розвинувся паєрик), тому не

було потреби позначати на письмі роздільність. Або ж закорінилась звичка дещо пом'якшувати губні приголосні внаслідок постійного вживання «ь».

Причиною цього могли бути попередники, які натомість апострофа писали ь, чи ь, чи ь. Все-таки «ь» в українському правописі пом'якшує, а не розділяє. Тому у свідомості людей, які візуально бачили слово «Въязы» - не виникало думки, що тут вимова повинна бути твердо роздільною.

1.7. Апостроф у правописі П. Куліша

Куліш повертає до правописної системи ь, (що укладачі «Русалки Дністрової» вилучили) і використовує цю літеру на позначення роздільності вимови: «Жовті сан^янціобуває; Велю тобі \хъ на скам'ьі становити...» [25, с. 9]

В Кулішівці є дуже багато запозичень з російської абетки. Реалізація йотованих перед губними – не виняток.

Жодних змін щодо реалізації графічного відокремлення губних від йотованих не відбулось і в драгоманівці.

1.8. Представлення апострофа у системі правопису Є. Желехівського

Значним кроком уперед стала система Є. Желехівського, яку він створив на основі правопису "Русалки Дністрової" та кулішівки у своєму "Малорусько-німецькому словарі". Роздільну вимову губних приголосних із йотованими на письмі він не відзначав: *бати—бю, бєш; вюн, вяз, мякий*. [25, с. 10]. Проте роздільну вимову інших приголосних, особливо в префіксах, і йотованих голосних відзначав за допомогою апострофа: *з'єднати, з'явище, ин'як* "інакше" [25, с.10]. Є. Желехівський писав апостроф на межі префікса й кореня у словах, що починаються голосним, коли там немає роздільної вимови звуків: *роз'учитися* [25, с.10]. Введенням апострофа в новоукраїнську систему правопису завдячуємо саме Є. Желехівському.

Відомо, що староукраїнський паєрок використовував також у своїй "Абетці" 1861 р. М. Гатцук. Отже, Є. Желехівський фактично замінив старовинний кириличний знак таким, що вживаний у графіці європейських мов, які користуються латинським шрифтом.

Фактично Є. Желехівський відновив давній паєрик, замінивши його на інтернаціоналістичний знак. Апостроф в цей час вже існував в інших європейських мовах, проте значення його в цих мовах зовсім інше.

1.9. Правопис "Руська граматика", його роль в утвердженні апострофа в українській орфографії

У 1893 році С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, які багато працювали над запровадженням фонетичного правопису в Галичині, друкують свою працю «Руська граматика».

Етапною можна також вважати працю над якою працювало Наукове товариство ім. Шевченка. У НТШ 1900 року створили «Язикову комісію», до якої входили знову ж таки С. Смаль-Стоцький, О. Колесса, М. Павлик, В. Гнатюк, І. Франко, А. Кримський для того, щоб виробити норми українського правопису. Звичайно, принцип правопису обирають – фонетичний.

В. Німчук негативно висловлюється щодо бажання НТШ впровадити цей правопис: *"Великою вадю правил НТШ була відсутність у них засобів на позначення твердості приголосних перед я, ю, є, їу отже, написання (в поданому орфографічному словнику) не тільки мяти і т. ін., алей з'їсти "з'їсти". Це був крок назад навіть порівняно з практикою Є. Желехівського, в системі якого, хоч обмежено, використовувався й апостроф"* [25, с. 11].

Пізніше С. Смаль-Стоцький буде й надалі відстоювати принцип фонетичного правопису. Зокрема, відстоюватиме вилучення знаку апострофа як абсолютно зайвого.

1.10. Апостроф у правописі Б. Грінченка

Особливу увагу варто приділити праці Б. Грінченка "Словарі української мови", а саме правописній системі, поданій у праці. Б. Грінченко пропонує вживання апострофа. Проте спеціально створена комісія Імператорської академії наук після перегляду цього правопису запропонувала своє, а саме *"Роздільну вимову позначати не апострофом, а за допомогою ъ: пьять, звісти."* [25, с.28].

І. Огієнко про роль Б. Грінченка висловлювався так: *"Правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього XIX-го століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні"* [25, с. 109]. В. Німчук зауважує, що саме Б. Грінченко взяв з усіх попередніх правописів те, що було найбільш раціональним і відповідало природі української мови. Шкода, що цей правопис повністю не використовували. До прикладу, переглядаючи російсько-український словник географічної термінології, спостерігаємо, що замість апострофа вживається «ъ» (*згирья, скамьянілість*) [15, с. 8].

Апостроф не подобався через те, що в друці та літера, після якої стоїть знак, знаходилася на великій відстані від тієї, що після неї. Це виглядало не гарно. На мою думку, не варто оцінювати важливість наявності знака в орфографічній системі, спираючись тільки на такий аргумент. Адже йдеться про самостійність правописної традиції.

Сам Б. Грінченко посилається на те, що апостроф вживався в українській мові ще в XVI та XVII столітті. Мовознавець звертає увагу і на те, що навіть Є. Желехівський не зважився обминути апостроф. *"Та й справді, як його обійтися без апострофу у всіх отих і таких випадках? І ніколи ми не виженемо цього давнього знаку з нашого правопису. То чому ж не завести його, як і робить це більша частина наших авторів, у всіх тих випадках, де чути одрубне вимовляння співзвуча від йоти?"* [25, с. 186].

1.11. Апостроф у системі правопису “Грамматичної термінології і правопису” 1917 року

У "Грамматичній термінології і правописі" 1917 року знаходимо правило: *"Я, ю, є, ї, що не зливаються з попередніми приголосними, одділяються м'яким знаком: п'є, сім'я"* [15, с.20]. Причому українське товариство шкільної освіти, що створили цей словник, наголошують у передмові, що слова подані в словнику «по українськи».

Отже, ми поетапно проаналізували давні історичні зміни, що спричинили ствердіння губних. Встановили послідовність звукових процесів (серед них: поява носових, пізніше їх втрата та перехід [ɛ] в [ä], [ɔ] в [u], занепад зредукованого ї, процес асиміляції, під час якого тверді приголосні не асимілювали звука j), що спричинили появу паєрика, який пізніше трансформувався в апостроф.

Ми проаналізували, як представлено апостроф у найважливіших дорадянських правописних системах. На основі цього встановили час появи паєрика в українському письменстві. Прослідкували зв'язок між введенням «гражданки Петра І» та реалізації позначення на письмі роздільності вимови губних приголосних від йотованих. Зважаючи на те, що «гражданка» орієнтувалась на традиції російського правопису, І. Котляревський, О. Павловський на позначення відокремлення губних та йотованих вживали знакм'якшення.

Отже, можемо зробити висновки, що саме в той час, коли паєрик тільки почав з'являтися замість ь російська реформа перервала спокійний розвиток українського письма.

Крім цього, у результаті роботи ми виявили, що апостроф у правописній системі розвивався дуже не послідовно.

1.12. Представлення апострофа у системі правопису 1921 року

Це перший правопис часів української революції. Саме він отримав статус першого українського академічного правопису. І. Огієнко стверджує, що це правопис *"якому з наукового боку не можна нічого закинути"* [38, с. 111]. У цьому правописі бачимо перші спроби ввести апостроф офіційно. У «Найголовніших правилах правопису» розглядають це питання: *"між губними звуками б, п, в, м, і м'якими голосними ставимо протинку (апостроф), (а не ь)"* [76, с.4]. Але в дужках автори правопису зауважують, що це правило ще не ухвалене. У 1925 у "Найголовніших правилах українського правопису" спостерігаємо затвердження правил, що стосуються апострофа.

Проте у цьому правописі слова *"зв'язок", "розв'язувати", "зав'язувати"* пропонують писати без апострофа [87, с. 15]. Ці правила доповнює і зміцнює "Правопис 1928 року". З цього часу апостроф закріпився у нашому правописі та існує по сьогодні.

1.13. Апостроф у Харківському правописі 1928 року

Закласти підґрунтя орфографічної системи, яка є у нас сьогодні, вдалося, насамперед, Іванові Огієнку. 17 січня 1919 р. вийшли друком "Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні". Він взяв найкраще з усіх попередніх правописів, скомпонував, уперше запровадив єдині правописні норми майже на усій території України.

Окрім І. Огієнка, титанічну працю щодо правопису української мови зробив Агатангел Кримський. Учений мав на меті *"якнайбільше спростити систему нашого правопису, наблизити його до живої мови і не ламати вже встановлених принципів"* [47, с. 34].

Звичайно, тогочасна влада, яка була негативно налаштована проти науковців, мовознавців, "знищувала" цих людей. Агатангела Кримського заарештовували за "антирадянську діяльність", І. Огієнка змусили емігрувати до Польщі, Олексу Синявського, провідного нормотворця української мови, що працював над тим, щоб унормалізувати українську мову, розстріляли, Григорія Голоскевича, що уклав найповніший «Правописний словник» української мови, ув'язнили на 5 років.

Але саме завдяки цим людям було прийнято "Правопис 1928 року", що став соборною українською орфографією, хоча так вважали не всі. Ця робота була направлена на традиції й природу української мови. На конференції обрано президію Правописної комісії – 5 осіб, яка ухвалила 1928 року рішення щодо дискусійних правил: було взято до уваги як галицьку, так і наддніпрянську традицію української мови. Таке рішення не мало єдиного схвалення серед укладачів правопису. Зокрема Агатангел Кримський вважав поступки галицькому правопису спекуляцією та політичним заграванням Скрипника із галичанами, а сам галицький правопис — застарілим [47, с.43]. Заради єдності української літературної мови, провід НТШ у Львові ухвалив дотримуватися норм нового правопису.

Звичайно, такий правопис був "не зручним" для тогочасної влади. О. Гузар зауважує: *"Подальші зміни в орфографічному кодексі української мови були лишень ще одним підтвердженням того, що українська ідентичність сама собою (а українська мова й правопис як головні вияви цієї ідентичності) дуже часто розглядались як потенційно небезпечні в середовищі русифікації, тому ставали об'єктом для репресій"* [16, с. 505].

Харківський правопис, звичайно, пропонував ухвалити апостроф в правописній українській системі.

Правила щодо вживання апострофа дещо відмінні від правил, що були прийняті в правописі 1925 року.

Абсолютно всі слова, що мають префікси та після них йотовані голосні автори правопису пропонують писати з апострофом, не залежно від того чи

перед губним стоїть приголосний чи ні. Слова «зв'язок», «розв'язувати», «обв'язувати» у правописі 1928 року пропонують писати із апострофом [34, с.125].

Окрім цього в правописі 1928 року з'являється кілька приміток, серед яких є та, що вказує на важливість написання апострофа у словах, у яких люди звикли застосовувати діалектну вимову: "мясо", "здоровля", "мята", "деревляний". Ця примітка чітко відмежувала мову літературну від не літературної [34, с. 126].

Додається також ще одне правило, якого не було в правописній системі 1925 року – правило, що стосується написання апострофа «в окремих словах після задньопіднебінних: Лук'ян, слух'яний» [34, с. 125].

1.14. Питання правописної дискусії щодо прийняття правопису 1928 року

Знову пригадаємо постать С. Смаль-Стоцького, що зовсім не розділяв ідей Харківського правопису. Більше того, він їх яскраво критикував.

По-перше, він вважав, що будь-який українець на слух відчуває різницю у вимові. А тому слова, де є апостроф, і без вживання цього знака будуть вимовлятися з відповідною вимовою роздільності. *"Колись і я (в першому виданню граматики) уживав апострофа з обмеженням на такі випадки, як об'їхати, з'їсти і т. п. Але практика шкільна показала, що й тут апостроф зовсім непотрібний, бо ніхто з Українців не в силі прочитати бю, бє, бя, бї;накше, як тільки як бїю, бїе, бїа, бїї; ря інакше як рїа... [67, с. 45]* - аргументує С. Смаль-Стоцький.

По-друге, мовознавець стверджував, що *„ні історично, ні етимологічно, ні фонетично апостроф нічим не оправданий“ [31, с. 34].* Проте ми можемо це заперечити, адже давні пам'ятки все-таки засвідчують появу паєрика в місцях, де розвинувся пізніше апостроф. А крім того, в жодній мові апостроф не виконував і не виконує тієї функції, що в мові

українській (позначення роздільності вимови губних приголосних та йотованих).

1.15. Графічна функція апострофа в інших мовах

У 1530 р Дж. Торі, французький гуманіст і друкар, який відомий тим, що додав до французької графіки кілька додаткових букв і знаків, використовував апостроф для позначення пропущеної голосної букви для того, щоб вказати на письмі елізію - (наприклад, *l'heure* замість *laheure*) [24, с.70]. Цей знак стали часто застосовуватися замість букви е. З XVI століття, наслідуючи практику застосувати цього знака у французькій мові, апостроф стали застосовувати в англійській для вказівки на пропущену голосну (*I'm* замість *I am*, *lov'd* замість *loved*) [24, с. 70], особливо у випадках подібно до останнього, коли графема більше не представляла ніякого звуку. Оскільки англійська орфографія в той час ще зберегла багато флексій, що не вимовлялися як окремі склади (**-Est, -eth, -es, -ed, -es**), але позначали множину або присвійний відмінок, апостроф з подальшою s часто використовувався для маркування множини, особливо, якщо слово було запозиченням і закінчувалося на a (наприклад, *thetwocomma's*) [24, с. 70].

У кримськотатарській мові (водному з варіантів латинської графіки) апостроф використовується в ролі знака м'якшення (наприклад: *бугунь* - *bugun '*, *кочьмек* - *koç'tek*) [27, с. 17].

У деяких системах латинської практичної транскрипції і транслітерації кирилиці апостроф представляє знак м'якшення (а твердий знак позначають двома апострофами або двома штрихами).

У німецькій мові - є орфографічним маркером родового відмінка (для відмінності від називного) у словах, що закінчуються звуком [s]: *Marx* «Маркс» - *Marx'* «Маркса; той, що належить Марксу» [24, с.70]. Також може використовуватися для вказівки «ковтати» звук при передачі усного мовлення, наприклад, під час запису пісень.

У російській мові апостроф застосовують у таких випадках: його використовують в деяких перекладених іноземних іменах, наприклад: *Жанна д'Арк, О'Коннор, Д'Артаньян* або ж для відділення російських закінчень і суфіксів від початкової частини слова, записаної латиницею (*с-moll'ная увертюра, користуватися E-mail'ом, переклад А. Прéчас'а*) [28, с.114].

У 1920-1930 роках (в газетах - до 1950-х) у російській орфографії (в межах Радянської Росії і СРСР) апостроф дуже часто застосовували також замість букви "ь" ("*об'явление*" замість "*обьявление*"). Періодично таке вживання траплялося (хоча вже поза книгами та пресою) і пізніше, упродовж всього ХХ століття. Використання апострофа було наслідком реформи 1918 року, поширеної в перші роки радянської влади, що передбачала повне вилучення з друкарського набору літери "ь", а також тим, що в деяких дешевих моделях друкарських машин буква "ь" взагалі була відсутня. До цієї реформи російські мовознавці, письменники та звичайні мовці ставились негативно. Ось, як відгукується про реформу Н. Трубецький: "*Шахматов великий гріх на душу взяв, що освятив своїм авторитетом нову орфографію. Особливо з апострофами важко погодитись*" [60, с.38].

Підводячи підсумки, можемо сказати, що найчастіше в європейських та інших мовах апостроф використовують на місці пропущених або опущених літер: *д'Артаньян — де Артаньян* (фр.), *Л'Аквила — ЛаАквила* (іт.). Звичайно, в українській мові також можемо спостерігати таке явище, скажімо "*тре'– треба*", проте такі випадки вживання апострофа, на відміну від інших, трапляються значно рідше та здебільшого у розмовній, діалектній мові чи художніх текстах для надання їм особливого забарвлення. Основна ж функція апострофа в українській мові, все-таки позначення вимови, а не використовувати його на місці якихось пропусків.

Не зважаючи на те, що в російській мові апостроф деякий час вживали на позначення роздільності вимови йотованих голосних від губних приголосних (так як і в українській мові), та було це тільки внаслідок вилучення твердого знаку. Самі ж росіяни впевнені, що таку реформу

запровадили тільки для того, щоб відібрати у російської мови її ідентичність. Нині російська мова користується відновленим твердим знаком і не потребує апострофа для позначення роздільної вимови (так як потребує українська мова).

Фонетичний принцип правопису та ідеї С. Смаль-Стоцького підтримував також Михайло Рудницький, наводячи низку аргументів проти запровадження апострофа у правописі. Мовознавці вважали, що велика кількість нових правил заплутують людей, не дають можливості школярам засвоїти мову.

Не приймали новий правопис, спираючись на такий аргумент: *"Знавцям мови повинно бути відомо, що галичани вимовляють „бе“, „пе“ трохи інакше, як наддніпрянці; так само, як „л“ у таких словах, як „лев“, „лавка“, є в нас багато твердше від полтавського „л“. Такої різниці у вимові (природної у різних частинах кожного народу!) не можна змінити і десятьма апострофами"* [58, с. 33].

Але ж М. Рудницький говорить про діалектні форми, розмовні особливості різної місцевості. Але діалект не має нічого спільного з літературною мовою.

Окрім правил вживання апострофа не подобались науковцям й інші правила. Скажімо: розрізнення префіксів *-пре, -при, -прі* вважали зайвими у словах між *„прегарний“* і *„придуркуватий“*, між *„прізвище“* і *„приязнь“*.

Або ж вважали недоцільним у вищому ступені порівняння прикметників допускати чергування. Вважали правильним всюди залишити один суфікс *-щ*. Слова виглядали б так: вищий, вущий, нищий, кращий – всі однаково.

Зрештою говорили про те, що *"річ була вже не в яких-небудь фільольогічних поглядах, а в дорогих нам, близьких, звичках, з якими ми віддавна зжились і з якими треба було розставатись. Усе питання зводилось до того: чи є змога вивчити ці нові правила і їх поширити?"* [58, с. 33].

Але що було б, якби мова пішла цим шляхом спрощення і прийняла правило «пишу, як чую»? Мова б не стала літературною, унормованою. До того ж, «чує» кожен по-різному. Утворився б правописний хаос.

Можливо, «Харківський правопис» справді був незвичним для українців у той час. І, можливо, якби ідеї С. Смаль-Стоцького впровадилися, то розвиток мови пішов зовсім іншим шляхом. Але сталось інакше.

Апостроф нині вважають особливою рисою української мови. Ми дослідили, що це справді так.

Проблеми роздільної вимови є в наш час всеодно, не дивлячись на ще давнє запровадження правил. Можливо, це зумовлено тим, що деякий час в українських правописах намагались замість апострофа вживати «ь». І у свідомості українців сформувалась ідея, що слова із апострофом дещо пом'якшені.

Т. Монахова, досліджуючи українсько-російський білінгвізм, провела експеримент, у якому, спираючись на класифікацію помилок, що запропоновані у працях М. Пентилюк та Т. Кузнецової, виявила, що проблема пом'якшеної вимови губних «б», «м», «в», «п» перед я, ю, які позначають два звука є поширеною.

До експерименту залучили учнів 10 та 5 класів. 50% дітей старшого віку та 54% - молодшого роблять такі орфоепічні помилки.

Ми ж провели невелике опитування серед студентів філологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича стосовно того чи відчують вони у словах *мавнячий, морквяний, духмяний* роздільність вимови між губним та голосним. Було прохання не враховувати правил вживання апострофа, а орієнтуватись на внутрішнє відчуття. На онлайн платформі соціальної мережі Telegram ми створили голосування серед групи студентів (60 осіб): «*Дайте відповідь чи відчуваєте ви роздільність вимови у словах духмяний, мавнячий, морквяний. Чи хочеться вам у цих словах – винятках використати на письмі апостроф?*»

Опитування показало, що 52% студентів (36 осіб) відчують роздільність вимови у запропонованих словах, а 48% (24 особи) – ні.

Враховуючи, що мавпячий пишеться без апострофа і роздільної вимови в цьому слові немає, результати повідомляють про те, що у практиці середньої освіти не достатня увага приділяється орфоепічним нормам української мови в практичному застосуванні.

Повернемося до розгляду вияву апострофа в правописних системах.

1.16. Апостроф у Правописі 1933 року

Голова створеної в 1933 році правописної комісії при народному комісаріаті освіти А. Хвиля говорив: *«Правопис, ухвалений М. Скрипником 6 вересня 1928 р., скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами»* [38, с. 43].

Згодом комісія переглянула український правопис і змінила його, підлаштувавши до російської мови. Комісія на швидку руку створила нові правописні правила.

Апостроф у цьому правописі не змінив своїх позицій. Усе залишилось так само як було в Харківському правописі. Власне у всіх подальших правописних системах апостроф залишається сталим. Його не вилучають в жодній із нових систем. Проте правила щодо вживання апострофа дещо змінюються.

1.17. Представлення апострофа у системі правопису 1945 року

Укладаючи правопис 1945 року, Академія наук взяла за основу таке правило: *"без поважних підстав не відходити від того, що вже усталилось,*

отже, в основному не примушувати культурну масу країни перевчатися" [33, с. 3].

У правописі 1945 року з'являється кілька приміток, яких не було у попередніх правописних системах. Зокрема, вперше звертають увагу на наявність винятків з правила, за яким апостроф не ставиться між губними та йотованими голосними, якщо перед йотованим є ще один приголосний (винятки: *верб'ю, верф'ю*) [33, с. 13].

Також додається примітка із правилом, яке говорить, що «апостроф після префіксів перед і, е, а, о, у не пишеться, напр.: *безіменний, зекономити, загітувати, зокрема, зуміти*» [33, с. 13].

Змінюється також формулювання правила стосовно слова «*Лук'ян*» та похідними від нього. Якщо у попередніх правописах правило звучало так: ставимо апостроф «в окремих словах після задньопіднебінних: *Лук'ян*», то вже в правописі 1945 року такого правила немає, а слова такого типу відносять до розділу «*Написання апострофа в прізвищах*». Правило звучить так: «*Апостроф пишеться у прізвищах після губних, задньоязичних і р перед йотованими я, ю, є, і, напр.: Ареф'єв, Водоп'янов, Лук'янов...*» [33, с. 124].

1.18. Правила вживання апострофа у Правописі 1960 року

Передумовою видання цього правопису було створення «Правил російської орфографії й пунктуації». Досвід застосування правопису 1945 року показав розбіжності і неузгодженості у правописних моментах, що спільні для української і російської мови. Такі розбіжності вважали не потрібними при паралельному вивченні обох мов.

Якщо починаючи із уведення правопису 1945 року зазначено винятки, коли перед губним є приголосний р: *верб'я, верф'ю*, то якраз у 1960 році до цих слів додають також – *черв'як та торф'яний* [28, с. 45].

1.19. Апостроф у системі Проєкту правопису 1999 року

Проєкт реформи правопису 1999 року розробив В. Німчук. Саме у цьому правописі правило щодо написання апострофа у словах із *–нів, –напів* пропонує писати такі слова – окремо. Але так як проєкт не затвердили, у Правописі 2000 року знову зустрічаємо правило: *"Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: без'язикий, від'їзд, з'єднаний, з'їхати, з'явитися, об'їм, під'їхати, роз'юшити, роз'яснити; дит'ясла, пан'європейський, пів'яблука, але з власними назвами через дефіс: пів-Європи тощо"* [69].

Усі інші правила залишаються сталими та не відмінними від правил попередніх видань правописів.

1.20. Представлення апострофа у системі Проєкту 2003 року

Проєкт правопису 2003 року розробили під керівництвом В. Русанівського. Цей правопис характеризується консервативними поглядами. У ньому продовжує функціонувати правило написання слів з *–пів, –напів* із апострофом.

Найбільшу увагу в проєкті приділили упорядкуванню правил для написання іншомовних слів. В. Русанівський вважає, що губні приголосні в іншомовних словах типу *бюро, бюст, кювет* – є пом'якшеними, тому апостроф у таких словах не потрібен [59, с. 22]. Але в українській мові приголосні *б, п, в, м, ф, г, к, х* – завжди тверді, тому на думку І. Вихованця «аргументовано розв'язано це питання у проєкті "Український правопис" – 1999 за редакцією Василя Німчука, де запропоновано після твердих приголосних перед *я, ю* ставити апостроф. І помилковим є намагання авторів проєкту "Український правопис"-2003 за редакцією В.Русанівського зарахувати приголосні */б/, /п/, /м/, /г/, /к/* та ін. у словах іншомовного

походження *бювет, бюджет, бюро, бюрократ, бюст, гяур, кювет, мюзикл, люпітр, пюре* тощо до м'яких приголосних» [12, с. 21].

1.21. Апостроф у правописі 2019 року

До складу Української національної комісії, що розглядали питання щодо проекту нової редакції Українського правопису увійшли відомі мовознавці з установ Національної академії наук України, а також університетів з різних регіонів нашої держави. Таким чином, спільним рішенням від 27 червня 2018 року був ухвалений проект нової редакції Українського правопису. Він, насамперед, ґрунтується на українській правописній традиції, враховує новітні мовні явища, які домінують у різноманітних сферах культурного, наукового і суспільного життя.

За основу мовознавці частково беруть Харківський правопис 1928 року, аргументуючи свій вибір тим, що це певна спроба повернутись до традицій.

Ось як коментує ситуацію один з членів комісії Олександр Пономарів: *"У 1928 році в Харкові українські мовознавці ухвалили правопис для всіх українців. Звичайно, він не був ідеальний, але це був перший соборний український правопис ... Утім, уже в 1933 році цей правопис заборонили, назвавши його націоналістичним. Якби радянська влада цього не зробила, всі б до нього звикли, і ми б не мали жодних проблем. А так нам нав'язали інший правопис, який суперечить нормам української мови, її фонетико-морфологічним особливостям і здоровому глузду"* [18].

І. Ющук, до прикладу, взагалі вважає, що повертатись до якихось традицій не варто: *"Я проти того, щоб відновлювати щось. Треба думати про мову, яка вже існує і який напрямок ми хочемо дати"* [18].

Звернемось до запропонованих змін саме у написанні апострофа (не в іншомовних словах). Пропонують зміни у словах із **–пів, - напів**. Раніше їх можна було писати різними способами: разом, окремо, з апострофом, через

дефіс... Зараз пропонують писати такі слова окремо, якщо вони означають "половину", (**пів години, пів гривні, пів літра, пів яблука, пів Києва**). Якщо з наступним словом елемент *пів* не виражає цього значення, а є префіксом, то його пропонують писати з ним разом (*півколо, південь, північ, піваркуш, півлітра*). Пояснюється це тим, що в українській мові функціонує невідмінюване слово *пів* "половина": *пів на шосту, о пів на другу*. «Здавалося б, що його завжди треба писати окремо від інших. Проте за зразком російської мови, у якій лексеми *пол* із цим значенням немає, в нас також завели писати слово *пів* разом із наступним і через дефіс» [37, с.34].

Окрім цього, апостроф рекомендують вживати для передавання вимови усіченого слова в розмовному й поетичному мовленні: *до'дної* «до одної», *ями; мо'* «може».

На мою думку, зміни у написанні слів з *–пів, - напів* є досить логічними. По-перше, вони дають умови для відхилення від російської манери, по-друге, якщо в українській мові апостроф позначає роздільність вимови, то у цих словах вона не відчувається, чуємо просто два окремі слова.

Сучасний знавець і активний популяризатор української мови О. Авраменко вважає, що радикальних змін у правописі не запропоновано, а щодо унормування слів з *–пів, - напів* відгукується позитивно, вважає, що це веде до полегшення: *"Коли людина прагне до спрощення – це нормальний процес. За це подякують і вчителі, і учні, і їхні батьки"* [18].

Висновки до I розділу

Отже, у першому розділі нашої роботи – «Представлення апострофа у найважливіших дорадянських українських правописних системах та правописах після 1917 року» ми здійснили порівняльний аналіз правописів різних історичних періодів, встановили закономірності змін, з'ясували їх умови.

Зокрема, звернувшись до діяхронічної фонетики прослідкували, які звукові зміни, що відбулись в мові здавна, спричинили появу апострофа у графічній системі та орфографії української мови. Це, насамперед, поява носових, пізніше їх втрата, занепад зредукованого *ї*, процес асиміляції під час якого тверді приголосні не асимілювали звука *ї*.

Ми виявили, що апостроф у правописних системах до 1917 року розвивався дуже не послідовно. З'ясували, що одною із причин такої непослідовності могло бути запровадження Петром I так званої «гражданки», яка позначилась на правописі, скажімо, I. Котляревського, O. Павловського. У цих правописних системах позначення роздільної вимови між губними приголосними та йотованими реалізується через знак м'якшення. Хоча паєрик, з якого *і* утворився апостроф, який ми використовуємо сьогодні, знаходимо в давніх пам'ятках ще у 17 столітті.

Перші спроби ввести апостроф в орфографічну систему української мови ми прослідкували у Є. Желехівського (проте в його правописній системі апостроф позначався тільки у словах із префіксами: з'єднати, з'явище), а також у Б. Грінченка. Але ці спроби не давали сталого результату. Наприклад, після введення Б.Грінченком апострофа в свою правописну систему, спеціально створена комісія Імператорської академії наук після перегляду цього правопису запропонувала зміни, а саме «Роздільну вимову позначати не апострофом, а за допомогою ь...».

Також ми прослідкували, що вперше саме на межі 1917 року відбувається введення апострофа на постійній основі. У 1925 році цей знак

офіційно ухвалюють в українському правописі. Зміцнює це утвердження правопис 1928 року.

Окрім цього, ми дослідили правописну дискусію стосовно правил Харківського правопису. Зіставили погляди та ідеї різних мовознавців. Зокрема, І. Огієнка, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, М. Рудницького.

Встановили неповторність апострофа в українській мові, дослідили функції цього знака в інших мовах – європейських та слов'янських.

Висловили свою думку щодо правил написання апострофа у новому запропонованому правописі 2019 року.

РОЗДІЛ II

ПРЕДСТАВЛЕННЯ ТВЕРДОСТІ / М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ У НАЙВАЖЛИВІШИХ ДОРЯДЯНСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОПИСНИХ СИСТЕМАХ ТА ПРАВОПИСАХ ПІСЛЯ 1917 РОКУ

2.1. Короткі загальні відомості про знак м'якшення

Знак м'якшення є літерою кириличної абетки. Хоча у самій назві маємо слово «знак», проте, на відміну від апострофа, м'який знак не є діакритичним знаком, а письмовим. Це буква, яка не має конкретного звукового вияву, не позначає самостійного звука, а позначає м'яку чи пом'якшену його вимову.

Під час вимови м'яких звуків середня частина язика наближається до твердого піднебіння.

Звернемо увагу на те, що у мовних правописах 1928, 1933, 1946 та 1960 років «ь» називався – «м'який знак», а у правописах 1990 і 1993 – «знак м'якшення». У новій сучасній правописній системі – знову «знак м'якшення».

Назву «м'який знак» мовознавці вважали суперечливою. Адже вона вказує на матеріал із якого зроблений знак, що є безглуздим.

Загальновідомо: м'яким може бути приголосний звук, а буква «ь» сама по собі ніякого окремого звука не позначає (не має голосового вираження), вона лише вказує на м'якість попереднього приголосного (відповідно до вимови); тому «знак м'якшення» є належним найменуванням на думку деяких мовознавців.

Такий висновок робимо, скориставшись визначеннями, що дають нам тлумачні словники: м'який – той, *«який угинається, подається при дотику, натискуванні»* [13, с. 115] , *«пухкий»*, *«який при натискуванні або обробці легко змінює форму, гнеться»*. Натомість іменник «м'якшення», що

утворюється від дієслова, означає: «робити м'яким» [13, с.115], тобто надавати вимові м'якшення.

До того ж, аналізуючи ще давніші правописні системи, можемо зробити висновок, що поняття «знак м'якшення» з'явилося ще у підручнику Степана Смаль-Стоцького й Федора Гартнера «Руська граматика», а не у 1989 році. У 3 виданні підручника фіксують: *«Для означеня мягкости шелестівок уживаємо знаку ь. Се дієть ся не przypadково, бо ь, що є тепер тільки знаком мягченя було колись хоть не дуже виразною, а все таки подібною до і голосівкою...»* [65, с. 43].

Наукове товариство ім. Т. Шевченка також у 1922 році підтримує такий варіант назви знака. У «Прийнятих правописних правилах» знаходимо: *«Буква ь, що колись означала голосівку подібну до і, не відповідає в сучасній мові ніякому окремому звукови та є тільки знаком мягчення»*[37, с. 57].

Знак м'якшення як назву букви «ь» знаходимо також у посібнику Олексі Синявського «Норми сучасної української літературної мови» 1941 року. Так само «знаком м'якшення» названо «ь» у «Головних правилах українського правопису» Юрія Шевельова 1946 року. Натомість у третьому виданні «Українського правопису» Ярослава-Богдана Рудницького, що являє собою дещо видозмінений скрипниківський, «ь» подано як «ір або зм'якшальний знак» [60, с. 178].

Отже, можемо прослідкувати поступове перетворення назв зі «знака м'ягчення», який пізніше став «знаком м'ягчення», і у сучасному мовознавстві має назву «знак м'якшення».

Звернемось до давніх пам'яток, щоб прослідкувати, які звукові зміни, що відбувались в мові здавна, окреслили функції знака м'якшення у графічній системі та в орфографії української мови.

2.2. Аналіз твердості / м'якості приголосних у давніх пам'ятках

Розрізнення за твердістю / м'якістю знаходимо ще у давніх пам'ятках. Навіть за умов нестабільності правописів – встановити твердість приголосних не складно. Виділити м'які – важче, адже правопис у 16 столітті був непослідовним та неунормованим.

Уперше поділ приголосних за їх властивостями встановив М. Смотрицький на «*изменяемая, обояющая, таемая, сугубая, сугубствующая, странная*» у «Граматиці» 1619 року [25, с. 210].

Проаналізуємо твердість / м'якість приголосних у деяких окремих позиціях:

1. Губні *б, п, в, м, ф* перед йотованими.

Знаходимо написання, що доводять напівпом'якшену вимову губних: *пять* [25, с. 314]. Роздільну вимову перед *я* на письмі не позначають. Апострофа не виявляємо. Відслідковуючи позначення на письмі роздільності вимови губних перед *я, ю, є* (у першому розділі) ми зустрічали різні варіанти: *пьять, вьетсья* [28, с. 2], згодом – з'явилися зауваги про знак апострофа у правописі 1921, та остаточно затвердили написання – у 1928: *зв'язок, обв'язувати, розв'язувати* [34, с. 24].

Саме апостроф вирізняє українську відмінну вимову губних перед приголосними від інших слов'янських мов (що ми і дослідили у 1 розділі).

2. Свистячі *з, ц, с*.

У давніх текстах засвідчуємо переважно м'яку вимову свистячих: *конець Божниця, Вкраїниця, Котельниця, Медведиця, Студениця, Ушиця, Глушець, Крем'янець, Лисець, Теремець, імена: Степанець, Федорець, Янець, Ярославець* [25, с. 319]. Назви планет: *Водоліць, Стрілець, Тілець* [25, с. 319]. «Пом'якшення *ц* – стара риса давньоруської фонетики, яка збереглася в українському консонантизмі» [6, с. 244].

Проте у закінченнях прикметників –*ський, -цький, -зький* бачимо тверді свистячі приголосні: *печерських, пророческий, соловецький, творецький*

[25, с. 320]. “Південно-західні говори часто не палаталізують с, ц, з як то бачимо і в мові польській...; ці написи швидше традиційні тодішні, вимова ж переписувачів могла бути пом'якшеною” [25, с. 333].

3. Приголосо́ний р.

У досліджуваних давніх текстах переважає м'який р: *морѧ, царѧ, царицю, цесарѧ* [25, с.333]. Причому приголосо́ний р палаталізується у аналогічних фонетичних умовах, що і в сучасній українській мові.

Виключенням є слова, які походять із польської мови. Зустрічаємо тверді сонорні р та л: *вєлми, потреба* [25, с. 334].

4. Твердість / м'якість на письмі у дієслівному закінченні –ть

Великий відсоток дієслів третьої особи однини і множини у теперішньому і майбутньому часі та інфінітиви у давніх пам'ятках мають м'яке закінчення: *сътворить, бываєть, встерпить, измєщєть, пооучаеть* [25, с. 350].

Але встановити історію появи твердої вимови закінчень дієслів важко, тому що складно розмежувати говірку та книжну вимову з м'яким –ть, зредукований якої занепав, створивши тверду вимову приголосного.

5. Шиплячі ж, ч, ш, щ

Шиплячі звуки у живому мовленні стверділи рано. Про це свідчать рясні приклади із житійно-повістевих памяток: *слышащов, блаженнѣ, чждєси, же, чоуда* [25, с. 418].

М'яку вимову звуків ж, ч, ш, видно із таких написань: *прашедшю, нашѣ, мѣнєшю, наставляющаго* [25, с. 419] . Але їх значно менше, ніж написань із твердою вимовою.

6. Г, к, х

У пам'ятках задньоязикові із етимологічним і не сполучалися, але внаслідок утворення секундарного і на місці етимологічних о та е, г, к, х почали зустрічатися із цим звуком.

У сполученні із секундарним і задньоязикові напівпомякшуються: *великій, еладській, негіблющим, многіє, хітрий* [25, с. 425].

Більшість позицій, де поєднуються задньоязикові із *ы* (за дослідженнями Т. Видайчук – 72%) свідчить про тверду вимову приголосних: *великий, печерських, пророческий* [25, с. 429].

7. Приголосні перед е

У давніх пам'ятках не розрізняється вимова приголосних перед е. Ці літери для позначення приголосних вживаються дуже непослідовго. Тому важко дослідити палатальність приголосних у даному випадку.

Отже, проаналізувавши становлення приголосних у окремих позиціях, можемо зробити висновок, що правописні норми від найдавніших часів часто піддавали змінам. На це впливав не лише природний розвиток мови, а й інші фактори: історичні, суспільні, політичні. Система правопису української мови ще не є виробленою у давніх пам'ятках, має значну варіативність.

Правопис давніх пам'яток є в переважній більшості етимологічним, проте наприкінці 16 століття зустрічаємо багато написань, які свідчать про фонетичний принцип правопису.

2.3. Представлення твердості / м'якості у системі М. Смотрицького

М. Смотрицький, уперше чітко відділивши церковнослов'янську мову від інших слов'янських мов, представив найповніший курс церковнослов'янської мови у загальноприйнятних тоді розділах: орфографії, морфології, синтаксисі, просодії. У частині „Об орфографія” учений увів нову літеру, що позначала задньоязиковий дзвінкий проривний приголосний *ѣ*. Він узаконив букву *й*, виробив і систематизував правила написання літер, що позначають голосні та приголосні, правила написання слів з великої літери, правила вживання розділових знаків, правила переносу слів з рядка в рядок та ін.

Норми, що їх виробив М. Смотрицький, були визнані в церковній сфері усіх слов'янських народів, ними послуговувалися в українському письменстві аж до початку XIX ст. Деякі з орфографічних правил ученого діють і в сучасній українській мові.

Уперше розглянувши систему консонантизму, М. Смотрицький виділив певні її особливості: схильність приголосних до диспалаталізації та їх ствердіння. Офіційно узаконює у правописі літеру й. Вперше відділив церковнослов'янську мову від розмовної живої.

Саме у «Граматичі...» М. Смотрицького спостерігаємо упорядкування уживання букв ъ, ь – тільки як знаків на позначення відповідно твердості та м'якості приголосних. Про ці звуки автор пише так: *«сама собою гласа издати не могутъ», а «въ слога(х) же согласны(м) припрАже(н)на, ъ / оубо дебелое, ь/же тонкое окончаніє, творАть, яко, часть / часть: кровь / кровь: ядъ / ядъ»* [25, с. 110].

М. Смотрицький вже тоді відчував фонологічне значення кореляції твердих і м'яких приголосних.

Автор «Граматичі...» відкидає давню орфографічну традицію уживання ъ. У нього цей знак означає твердість кінцевого приголосного, а ь – м'якість.

2.4. Розмежування твердості / м'якості приголосних у мовотворчості І. Котляревського

У 1798 році вийшла „Енеїда” І. Котляревського, що була написана народною живою мовою. У цей час постало питання про український правопис, що був би окремим, пристосованим до живого мовлення. У той час діяв етимологічний принцип, постала потреба започаткування фонетичного принципу правопису

У правописі І. Котляревського зустрічаємо уживання знака м'якшення на позначення м'якої вимови приголосних у таких позиціях:

- М'якість звука *ц* в кінці слова: *ранець, танець, навпростець* [28];
- Суфікс *-сь*: *умытысь* [28];
- Пом'якшення твердих кінцевих губних, шиплячих та *р* у деяких словах (як виняток): *царь, пекарь, броварь* [28];
- Вживає буквосполучення *-йо та -ьо* (відповідно до сучасних правописних норм): *йому, його, всього, дьоготь, трьома* [28];

Для позначення твердості І. Котляревський у своєму тексті без винятків використовує *ь*: *будь ласкавь, горлоризь, здоровь* [28].

2.5. Правопис Олексія Павловського

Найскладнішим етапом в історії української орфографії був новоукраїнський етап. Саме на цей період припадає формування сучасного українського правопису. У 1818 році вийшла перша друкована праця в царині нової українського мовознавства „Грамматика малороссийского наречия” О. Павловського.

Нововведеннями мовознавця, які закріпилися у сучасній правописній системі, було написання буквосполучень *дж, дз* для передачі дзвінких *[дж]* та *[дз]*, передача літерою *і* звука *[i]* будь-якого походження. Правопис О. Павловського відіграв значну роль у розвитку українського правопису, яка полягає у започаткуванні основ українського правопису, що базується на фонетичному принципі.

Саме О. Павловський був першим, хто заперечив історико-етимологічний правопис, що його відстоював М. Максимович у 1842 році в публікації „О правописании малороссийского языка. Письмо к Основьяненку”, прагнучи зберегти етимологічні написання, використовуючи різні надрядкові знаки, що б відрізняли літери українського алфавіту від літер російських. Етимологічний правопис був складний для вживання, тому проти нього виступили Й. Бодяньський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко.

М'якість у сполученнях приголосних О. Павловський позначав буквою *ь*: *ЗасьміѢсься ты ще на кутні; ЩастѢ якъ трясьця* [25, с. 356].

- У словах із суфіксами - еньк, - есенък: гарненькій, гарнесенькій, маленькій [25, с. 357];

- У інфінітивних закінченнях: умирать, нудить [25, с. 357];

У своєму правописі Олексій Павловський використовує знак м'якшення також і для позначення роздільності вимови.

2.6. Альманах “Русалка Дністрова” і становлення позначення твердості / м'якості в українській графічній системі

У формуванні українського правопису важливу роль відіграв альманах „Русалка Дністрова” М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича (1837 р.). Альманахом було започатковано запровадження народної мови для книжного вжитку. Провідним принципом альманаху був: „пиши, як чуєш, а читай, як бачиш”. У той час це було прогресивним гаслом, оскільки ним заперечувалося старе схоластичне письмо з етимологічним принципом правопису.

У правописі «Русалки Дністрової» важко виділити окремі аспекти вживання знака м'якшення. Його застосування є дуже непослідовним. Наприклад у словах *тарелець, молодець, злагодь, шитоньки* бачимо вживання м'якого знака [25, с. 112]. А у словах *стілчику, наметець, ходит, заходить* – м'якого знаку немає [25, с. 112].

Також аналізуючи правопис знаходимо м'який знак у словах, де сучасний правопис його не вживає: *пядесять, сидишь, видишь* [25, с. 113].

Новацією є те, що саме у правописі «Русалки Дністрової» вперше ввели позначати м'якість приголосного перед **о** м'яким знаком.

2.7. Позначення твердості / м'якості приголосних у системі правопису П. Куліша

У наступні періоди в українській мові утверджувався фонетичний принцип. У 1857 році на східній Україні вийшли перший на Наддніпрянщині український буквар та перша українська читанка – „Грамматика” П. Куліша. В основу читанки був покладений фонетичний принцип правопису. Це так звана кулішівка. Очевидно, що П. Куліш знав орфографічну систему альманаху „Русалка Дністрова”: відомо, що в 50-их роках XIX ст. він налагодив контакти з культурно-просвітницькими діячами Галичини. Проте П. Куліш вніс певні зміни до українського правопису, а зокрема повернув до абетки літеру ь, яку використовував в кінці слів після губних твердих приголосних та *p* перед голосними. Літерою *i* П. Куліш позначав звук [i] незалежно від його походження, а для передачі літери *ε*, що позначала два звуки, він використовував букву *i*, що, на наш погляд, не є вдалим для фонетичного принципу українського правопису.

Не досить вдалим вважаємо і те, що П. Куліш у правописі слів, не відображаючи асимілятивної м'якості приголосних, що стоять перед іншими м'якими приголосними (*сніги впали*), передавав, проте, асимілятивні зміни сусідніх приголосних (*жениця*).

Правопис, що його упорядкував П. Куліш, підтримали київські етнографи П. Чубинський та В. Антонович. Учені видали „кулішівкою” кілька етнографічних та фольклорних праць, ввівши сучасні літери *i*, *ε*, забрали у кінці слів букву ь.

Удосконалювали правопис П. Куліша у 1873 році й упорядники, серед яких були П. Житецький, К. Михальчук та ін..

Український фонетичний правопис, заснований П. Кулішем, містить велику кількість архаїчних елементів. Серед його недоліків зауважимо й відновлення літери *ё* у сполученнях –*йо*, –*ьо*: *ёму*, *слёзою*, *тёхнув*, *народнёго* [25, с. 334].

А дієслівне сполучення *-ться* за правописом Куліша стали писати як *тця*, що свідчить про надмірну фонетизацію.

Знак м'якшення у правописі П. Куліша використовують виключно для позначення роздільності вимови (тобто замість апострофа).

Досліджуючи, робимо висновок, що правописна система П. Куліша була наближена до традицій російської орфографії.

2.8. Представлення твердості / м'якості Миколою Гатцуком

Правопис М. Гатцука був надзвичайно складним для користування, а тому не набув поширення. Проте завдячуючи вченому, було відновлено давній пасрик – теперішній апостроф.

Правописна система Гатцука є абсолютно відмінною від попередніх та майбутніх. Автор відмовляється від деяких літер, в тому числі і від знака м'якшення також: «...*тільки ж я викинув з неї: S, Ψ, ژ, Ą, Оу, Ы, Ь, Ъ, Ы̂, Ą̂, Ж, Ѡ, V, без яких є змога нам достоту й перебутись*» [25, с. 387].

М. Гатцук запроваджує особливу і нову систему своєрідних «зупинок». Це були надрядкові знаки, які мали на меті позначати певні фонетичні явища. «М'яка зупинка» позначала м'якість приголосних і виглядала як риска над приголосною літерою з правого боку: *гриц', грец', швец', роблют'* [25, с. 388].

2.9. Правопис Є. Желехівського

Упродовж 1882–1886 років у Львові був опублікований „Малорусько-німецький словарь” Є. Желехівського та С. Недільського, текст якого був максимально наближений до вимови та був здійснений на основі фонетичного принципу правопису. Такий спосіб правопису мав назву „желехівка”.

Як ми говорили у першому розділі, заслугою Є. Желехівського було введення апострофа, проте, варто зазначити, що для роздільної вимови звуків М. Гатцук у 1861 році в „Абетці” використовував пасрик ([ʔ]).

Особливостями „желехівки” було також окреме написання постфікса *ся* з дієсловами (*сміяти ся*), а також афіксів у складних формах майбутнього часу дієслів (*писати му*).

Удосконалена „желехівка” затвердженою у 1893 р. Міністерством освіти Австро-Угорщини підручником „Руска граматика” С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера була нормативною у Галичині й на Буковині, утрималася до 1922 року. Деяке поширення цей спосіб правопису після скасування обмежень українського друкованого слова був і на інших територіях України, проте соборною „желехівка” не стала.

Правопис Є. Желехівського містить достатню кількість змін у позначенні твердості / м'якості приголосних на письмі.

Є. Желехівський вилучив з алфавіту літери *ъ* та *ы*. Відповідно твердість приголосних більше не позначають за допомогою *ъ*.

У передачі м'якості перед *о* Желехівський не був послідовним. Зустрічаємо різні написання: *стьобати* — *стѣбати*, *сьомий* — *сѣгочасний*. Лексикограф також позначає на письмі м'який *л* в іншомовних словах: *льокальний* [25, с. 457].

Натомість у суфіксах *-ський*, *-цький* пом'якшення не позначено: *український*, *німецький* [25, с. 458].

І. Франко вважав «желехівку» не зовсім вдалою правописною системою. Найбільше письменникові не подобалося вживання знака м'якшення після *з*, *ц*, *с*, які стояли перед губними чи будь-якими приголосними.

2.10. Позначення на письмі твердості / м'якості приголосних у системі правопису “Руської граматики”

У правописній системі С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера знак м'якшення називається «іром». І саме в цьому правописі автори формулюють

конкретні правила щодо вживання знака. Позначають на письмі його у таких випадках:

- у кінці слів: *будь, зять, князь, місяць* [25, с. 289].
- перед о: *сього, всього, мальованийий* [25, с. 290].
- перед деякими твердими приголосними: *батько, киньте, цвіт* [25, с. 290].

Проте відсутнє пом'якшення на письмі у суфіксах –ськ, -цьк: *руський, шведський, французкий* [25, с. 292].

2.11. Представлення твердності \ м'якості у правописі Б. Грінченка

У кінці XIX – на поч. XX ст. в Україні точилися дискусії щодо проблем української літературної мови, критеріїв її нормалізації та шляхів розвитку. Письменники такі, як І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський писали свої твори живою розмовною мовою, виступали проти етимологічного правопису, відкидали історико-етимологічний принцип правопису, шукали засобів передачі фонетичного звучання слова.

У 1894 році І. Франко у статті „Етимологія і фонетика в южноруській літературі” подає наукове обґрунтування переваг фонетичного принципу правопису для української літературної мови. Письменник виступив проти намагань австрійського уряду законодавчим шляхом запровадити латинку в українське письмо. За дорученням Міністерства освіти та австрійського уряду виконувач обов'язків співредактора шкільних підручників, що були призначені для народів, об'єднаних Австрійською імперією, чеський філолог Й. Їрчек тоді спорядкував систему латинки для української правописної системи. Це було другою спробою латинізувати український алфавіт після відомих пропозицій Й. Лозинського щодо запровадження в українське письмо „абцадла” – польського алфавіту. Тоді І. Франко гостро розкритикував пропозиції Й. Їречка і його попередника, переконавши у необхідності збереження традиційного кириличного письма для українців. Такі спроби латинізації українського

правопису викликали хвилі масових протестів з боку української інтелігенції, тому перехід на латинку не був впроваджений.

Відомо, що М. Коцюбинський заперечував проти насадженого царським урядом правопису. Письменник дотримувався правописного кодексу, що його указами 1863, 1876 і 1881 років заборонили. Він не погоджувався також із „желехівкою” – галицьким фонетичним правописом, не визнавав вживання у мові діалектних форм. Проте у рідкісних випадках, аби не поривати дружніх стосунків з галичанами, друкував свої твори „желехівкою”.

Письменник І. Нечуй-Левицький відстоював ідею літературної мови на народній основі наддніпрянських говірок, виступаючи як противник галицького варіанту літературної мови, зокрема, „желехівки”. Саме на цих засадах він уклав у 1914 році „Граматику українського язика”, призначену для самоосвіти.

У 1863 році вийшов славнозвісний циркуляр тодішнього міністра внутрішніх справ П. Валуєва, що забороняв видавати підручники і літературу релігійного змісту, а також книжки для народного читання українською мовою. А тому становлення української орфографії не відбулося за часів царської Росії. У 1876 році вийшов Емський указ – указ Олександра II про заборону ввозити до імперії будь-які книжки й брошури „малоросійським нарiччям”, друкувати оригінальні твори і переклади, крім історичних документів українською мовою. Аж до 1905 року усі українські твори друкували російським шрифтом.

Наступний етап вироблення норм українського правопису – створення „Язикової комісії” під куруванням Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Першим її головою був О. Колеса, заступником – М. Павлик, до комісії також входили С. Смаль-Стоцький, І. Франко, В. Гнатюк, І. Кокорудз, К. Ствудинський, М. Грушевський, Є. Тимченко, В. Дорошенко, А. Кримський. Так, у 1904 році у Львові були видані „Правописні правила”, які суттєво майже не відрізнялися від „желехівки”. Це були правила, складені на галицькій діалектній основі, а тому вони не стали загальноукраїнськими, хоча В. Гнатюк і С. Смаль-Стоцький робили спроби їх „теоретично обґрунтувати”.

У 1907 – 1909 рр. виходить словник за ред. Б. Грінченка. У словнику застосовано фонетичний принцип правопису української мови. На основі „кулішівки” Б. Грінченка, врахувавши найраціональніші елементи правопису Наукового товариства імені Тараса Шевченка, розробив досконалу для того часу орфографічну систему, яку назвали „грінчевичівка”. Ця система становить основу сучасного правопису. Б.Грінченко запропонував зняти відмінності між галицьким правописом і правописом, що був прийнятий у Наддніпрянській Україні, задля вироблення єдиної для України правописної системи, це сприяло б також уникненню орфографічної нормативності.

Заслугою Б. Грінченка було те, що він використав з практики своїх попередників усе раціональне, що відповідало сутнісним ознакам української мови і надавало українській орфографії національного колориту.

За допомогою знака м'якшення у правописі Б. Грінченка позначали роздільність вимови. Окрім цього м'який знак вживався фактично у тих позиціях, у яких вживає його сучасний правопис:

- у суфіксі –ець: *боголюбець, літавець* [25, с. 138];
- у зменшено-пестливих суфіксах –еньк, -оньк: *Боденька, боженько, ліпшенько* [25, с. 139];
- у суфіксах –ськ, -цьк: *бойківський* [25, с. 139];

Проте *р* у правописі Грінченка є м'яким і в кінці слова після цього приголосного на письмі вживали знак м'якшення: *болонкарь, лобурь, ложкарь*

Окрім цього у «грінченківці» відновлюють написання таких слів як *смїх, звїр, звїзда* без м'якого знака після з, ц, с. А також скасовують позначення на письмі асимілятивних змін у дієслівних формах із постфіксом –ся: *даєшся, дається* замість *даєсся, даєцця* [25, с. 140].

2.12. Норми твердості / м'якості у правописі 1917 року

На початку ХХ століття знову постала потреба вироблення правописного кодексу – офіційно затверджених та єдиних для всіх правил орфографії. У 1917 році І. Стешенко, перший міністр освіти Центральної Ради, доручив професору Київського університету І. Огієнку укласти правила українського правопису.

Знову для позначення твердості приголосних використовують ь: *надежь, перенось, порядокъ* [14, с. 8].

Жодних правил щодо позначення м'якості приголосних на письмі не сформульовано. Проте у самому словнику знаходимо 3 випадки використання знаку м'якшення:

1. Позначення м'якого кінцевого р: *букварь;*
2. У прикметниках на позначення м'якого л: *правильный, страдательный, желательное, сильный*
3. Для позначення я, ю, є, ї «що одділяються од попереднього приголосного»: *ньє, сімья* [14].

2.13. Твердість / м'якість приголосних у правописі 1921 року

Аналогічно до того, як уперше саме в «Найголовніших правилах правопису» ми прослідкували перші спроби офіційного введення апострофа, позначення м'якості приголосних за допомогою знака м'якшення набуває у даному правописі більш повного і широкого вияву.

Бачимо 7 правил, що стосуються написання м'якого знака. Усі правила розміщені в хаотичному порядку, не послідовно.

Остаточо зафіксували правило щодо слів «*світ, слід, цвіт, віконця*». М'який знак після приголосного, що стоїть перед м'яким – не ставимо. Винятком є тільки м'який л: *пальця, сальцю* [72]. Надалі в інших правописах дане правило залишатиметься незмінним.

Є також зауваження про непотрібність у м'якшенні звука н перед шиплячими: *менший, тонший, кінчик* [72].

Записані правила щодо суфіксів – ець (*післанець*), - ський - зький – цький (*бабський, панський, козацький*), - ться (*судиться*) [72].

Нарешті знаходимо правило «закінчення –ар та -ир на кінці речівок пишемо без ь: *цар, кобзар, секретар, писар*» [72]. Проте до правила додають примітку, де вказано, що «іноді пишуть ці слова і з ь: *царь, писарь*» [72]. Маємо дозволена варіантність та відсутність чіткого моно варіанту орфографії.

Окремим розділом у «Найголовніших правилах правопису» є написання чужомовних слів.

Зустрічаємо прийняте орфографічне правило щодо твердої літери л у словах *лавровий, класа, план, балада, шоколад* [72]. Укладачі правопису одразу наводять винятки: *рельєфний, бульйон, мільйон*, пояснюючи таке написання тим, що у даних словах «*ь вийшло з і*» [72].

2.14. Позначення твердості / м'якості у системі Харківського правопису 1928 року

Досліджуючи Харківський правопис 1928 року, бачимо нові правила щодо вживання м'якого знака, які ще не були закріплені у попередніх правописах.

З'являється правило про м'якшення звуків «н, л, д, т, с, з, ц, дз, р». Автори називають ь знаком, не указуючи на те, що це літера: «*знаком ь значимо м'якість приголосних...*» [71, с. 125].

З'являється також правило про вживання знака м'якшення після л перед приголосними, у закінченнях іменників жіночого роду в родовому відмінку множини м'якої групи, в дієсловах наказового і дійсного способу.

2.15. Правила позначення твердості / м'якості приголосних у системі Правопису 1933 року

Після Всеукраїнської правописної конференції в Харкові у травні 1928 року було схвалено запропонований „Український правопис”. У конференції взяли участь науковці, що були запрошені із Західної України, серед них були К. Ствудинський, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький. Цей правопис відомий як „скрипниківський”, оскільки його у вересні 1928 року затвердив нарком освіти УРСР М. Скрипник. Символічна мета – об'єднання українців усіх українських земель – була досягнута у спосіб компромісу між східноукраїнською і західноукраїнською орфографічними традиціями. Компроміс цей полягав у тому, що у головній своїй частині правопис мав орієнтацію на східноукраїнську традицію, проте питання правопису запозичень було вирішено шляхом урахування західноукраїнської традиції. Проте такий підхід не задовільнив партійне керівництво, а тому в 1933 році дію чинного правопису було зупинено, хоч у Західній Україні ним послуговувалися аж до 1939 року й дотепер ним послуговується українська діаспора.

Видання правопису 1933 року було зорієнтоване лише на східноукраїнські правописні традиції, а тому на Західній Україні його не сприйняли, тут він був введений у 1939 році після того, як відбулося приєднання західноукраїнських земель до центральної й східної України.

Правопис 1933 року був скерований на мінімізацію кількості випадків пом'якшення *л*. Правило звучало так: “чужомовне "л" здебільше в українській мові (письмі) *не пом'якшуємо*” [14. с. 40].

У § 75. Правопису було зазначено:

«Слова іншомовного походження з **І** передаються

1. **Л** непом'якшеним (**л, ла, ло, лу**): *арсенал, артикул, бал* (відзначення), *інтеграл, інтернаціонал, капітал, вулкан, формула, аероплан, баласт, план, клас, блок, флот, велосипед, колонія, соціологія, металургія, Атлантичний океан, Ла-Мани, Лафарг, Гренландія, Лузітанія ...*

2. Л пом'якшеним (ль, ля, льо, лю): *автомобіль, асфальт, магістраль, астролябія, полярний, регулятор, ляпіс, пляж, карт-бляни, кльош, алюміній, блюмінг, анилюс. люфа, революція ... Золя, Люксембург, Фінляндія, Бельт, Тельман, Садуль, Базель ...*

Сполучення **le** послідовно передається через **лe**: *білет, легенда, пленум, лекція, телеграф ... Палермо, Каледонія ...*

В англійських словах у кінці й перед приголосними пишеться **л**, крім слів, засвоєних уже із **л** м'яким. Отже: *Мелвілл, голкіпер ... але: біль, бульдог, Вільсон і ін.»* [14. С. 40]

Правило про м'якшення звуків «н, л, д, т, с, з, ц, дз, р» збережено.

2.16. Представлення твердості / м'якості приголосних у системі Правопису 1945 року

У період до початку Другої світової війни українські мовознавці запропонували кілька проектів правопису із змінами в орфографії. Відомо, що під час війни Академія наук була евакуйована до міста Уфи, проте робота над орфографічними проблемами не припинялася. Так, у 1942 році уряд УРСР запропонував Академії наук продовжити працювати над удосконаленням правопису. Цю роботу за дорученням Президії Академії наук очолив Л. Булаховський, який, урахувавши попередні проекти, підготував новий варіант. 2 жовтня 1942 р. учений ознайомив членів Президії Академії наук. Згодом тодішній Народний комісар освіти П. Тичина затвердив проєкт.

Повніше видання „Українського правопису” було опубліковано у 1946 році. Воно було перевидане у 1960 році мільйонним накладом з невеликими змінами й доповненнями.

Цим правописом було усунуто певні неузгодженості із „Правилами русскої орфографії и пунктуації” 1956 року: зміни щодо правопису великої й малої літери, у написанні разом чи окремо, у пунктуації української мови.

Впродовж наступних 30-ти років послуговувались новою редакцією „Українського правопису”.

Основна концепція позначення м'якості була збережена.

2.17. Позначення твердості / м'якості приголосних у системі Правопису 1960 року

Передумовою виходу українського правопису 1960 року було створення "Правил російської орфографії та пунктуації" у 1956 році. Практикою вживання правопису 1946 року було виявлено окремі розбіжності у написанні слів разом, окремо, через дефіс, вживання розділових знаків, неузгодженості правописних нюансів, спільних для української й російської мов. Це видання було покликане усунути такі розбіжності, які вважали тоді небажаними за умов паралельного вивчення обох мов.

Відмінностями від попередньої редакції правопису були:

- виправлення окремих помилок, до прикладу, Ієнна замість Ієна;
- правопис слів разом чи окремо;
- правила переносу;
- правило внормування написання похідних префіксальних іменників та складних іменників з другою частиноюювласною назвою;
- вживання великої та малої літер;
- деякі особливості пунктуації.

Правил вживання знака м'якшення не було змінено.

2.18. Твердість / м'якість приголосних у системі Проєкту правопису 1999 року

Проєкт правопису 1999 року є проєктом реформи українського правопису. Він розроблений під керівництвом члена-кореспондента НАН України В. Німчука.

До цього проєкту внесено насамперед ті зміни, які враховують багатолітні традиції української орфографії. Так, уточнено вживання літери *г* у питомих українських та запозичених загальних та власних назвах (у прізвищах та географічних назвах), запропоновано окреме написання слова *нів* на позначення «половина», запропоновано повернути як нормативне закінчення *-и* іменників III відміни у родовому відмінку однини та ін. Певні зміни було запропоновано внести до правопису слів іншомовного походження.

Офіційно проєкт правопису 1999 року не був затверджений.

За цим правописом запропоновано такі правила вживання чи не вживання знака м'якшення:

«Літерою **ь** позначаємо м'якість приголосних звуків.

1. **Ь** пишемо:

а) після м'яких **д, т, з, с, дз, ц, л, н** у кінці слова та складу: *мідь, путь, пámорозь, вісь, тедзь, пáлець, сіль, кінь; дядько, молотьба́, близько, вóсьмий, Грицько́, кільце́, чванько́* [72].

б) після м'яких приголосних усередині слова перед **о**: *бадьóрий, дзьоб, льон, сінього, сьóмий, трьох, тьóхкати, цьогó* [72];

Примітка. Про вживання **ь** у словах іншомовного походження див. § 107; у прізвищах — § 115, п. 9, 12а; у географічних назвах — § 120, п. 9.

2. **Ь** пишемо:

а) у словах на:

1) **-зький, -ський, -цький; -зькість, -ськість, -цькість; зько, -сько, -цько; -зькому, -ському, -цькому; зьки, ськи, -цьки: близький, вузький,**

волінський, донецький; близькість, лю́дська́сть; близько, ві́йсько, бага́цько; по-фра́нцузькому (по-фра́нцузьки), по-украї́нському (по-украї́нськи), по-німе́цькому (по-німе́цьки) [72];

ПРИМІТКА. У словах баский, боязкий, в'язкий, дерзкий, жаский, ковзкий, плаский (плоский), порский, різкий і похідних утвореннях: бо́язкість, в'я́зкість, ба́ско, різко [72] тощо **ь** не пишемо;

2) **-енька, -енько, -онька, -онько; -енький, -есенький, ісінький, -юсінький:** рúченька, ба́тенько, голі́вонька, соколóнько; гарне́нький, малéсенький, свіжісі́нький, тонюсі́нький (див. ще § 25, п. 3, 4) [72];

б) після м'якого л перед наступним приголосним: Га́льченко, Гуцу́льщина, іда́льня, кі́льце́, кова́льський, па́льці, риба́льство, сі́льський, спі́льний [72];

Примітка. Не ставимо **ь** після л у групах -лц-, -лч-, коли вони походять із -лк-: ба́лка — ба́лці, га́лка — га́лці, галче́ня, монго́лка — монго́лці, На́та́лка — На́та́лці, На́та́лчин, риба́лка — риба́лці, риба́лчин, спі́лка — спі́лці, спі́лчанський, але Га́лька — Га́льці, Га́льчин [72];

в) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої групи І відміни й середнього роду на **-нн(я), -ц(е)** II відміни: грíвень, друка́рень, іда́лень, крамні́ць, ма́триць, пісе́нь, робітні́ць, ста́ень; бажáнь, знань, кі́лець, місць, серде́ць і серць, але бур, зір (після **р**) [72];

г) у дієслівних формах дійсного та наказового способу: *будить, будять, зда́ється, ко́сить, ко́сять, ко́ситься, ро́бить, ро́блять, ро́биться, хо́дить, хо́дять; будь, будьте, кинь, киньте, підно́сь, підно́сьте, підно́сься, підво́дь, підво́дься, стань, ста́ньте, трать, тра́тьте* (див. ще § 91, прим. 1)» [72];

У параграфі 20 цього проекту подано правила, коли знак м'якшення не вживаємо.

«М'який знак (**ь**) не пишемо:

1. Після **р** у кінці складу або слова: ві́р, ві́рте, гіркий, кобза́р, ліка́р, монасти́р, переві́р, секретáр, тепе́р, тюрма́, Харкі́в.

2. Після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)**: *інженёр, кінчик, промінчик, мєнийий, тєнийий, Ёманцина; волінський, громадянський, освітянський, селянський, ёманський, громадянство, селянство*, але *бриньчати, дєньчин, нєньчин, нєньчити* та ін., бо в твірних основах між приголосними виступає **ь**: *бринькати, дєнька, нєнька*.

3. Після м'яких приголосних, крім **л**, якщо за ними йдуть інші м'які приголосні: *вінця, дзв'якнути, кінцівка, користю, ланцюжок, прип'ятський, радість, різдвяний, світ, свято, слід, сміх, сніг, сніп, сьогодні, танцювати, цвах, щастя*, але *різьбяр (і різбяр), тьмяний* і похідні від них.

Примітка. Коли **ь** наявний у формі називного відмінка іменника, то він зберігається й у всіх інших відмінках; коли ж у називному відмінку його немає, то й в інших відмінках його не пишемо, пор.: *Галька — Гальці, дівчинька — дівчиньці, письмо — на письмі, редька — редьці*, але *галька — гальці, казка — казці, сторінка — сторінці, пасмо — у пасмі*.

4. Після **л** в іменникових суфіксах **-алн-(о), -илн-(о)**: *дєржално, пужално, цїпильно* та ін., але в зменшених формах **ь** пишемо: *дєржальце, пужальце* й подібні.

5. Між подвоєними м'якими приголосними: *буття, волосья, галуззя, гіллястий, життя, каміння, лється, піднісся, приладдя, сіллю*.

6. Після **д, м, т** перед суфіксами **-ченк-(о), -чук, -чишин**: *Фєдченко, Панченко, безбятченко; Радчук, Степанчук, Федчїшин, Гринчїшин*, але після **л** пишемо **ь**: *Михальченко, Михальчук*».

Щодо вживання знака м'якшенняу сполуках з **о, ,** то зазначено, що «**Ю** пишемо після букви на позначення м'якості приголосного перед **о**: *всього, Ковальов, Линьов, льон, льох, сьогодні, сьомий, трьох, тьохкати, цього*» [72].

У 139 параграфі подано правила вживання знака м'якшенняу словах іншомовного походження:

«М'який знак (**ь**) у словах іншомовного походження пишемо після приголосних *д, т, з, с, л, н*:

1) перед я, ю, є, ї, йо: *кондотьє́р, конферансьє́, ательє́, марсельє́за, мілья́рд, бульйо́н, сеньйо́р, дує́нья, віньє́тка, каньо́н; В'єнтья́н, Кордильє́ри, Севі́лья; Готьє́, Лавуазьє́, Мольє́р, Ньюто́н, Реньє́, Віньї́;*

2) у низці слів після л перед приголосним та в кінці деяких слів за традицією або відповідно до вимови: *альбатро́с, джо́уль, ко́льт, магістра́ль, фі́льм; Альбе́рта, Ба́зель, Було́нь, Дельфи́, Кро́мвель, Нельсон, Рафае́ль, Ча́рльз, Шампа́нь і т. ін.» [72].*

Правила правопису знака м'якшення у власних назвах подано у параграфі: «М'який знак (*ь*) пишемо в прізвищах після літер на позначення м'яких приголосних:

1) у прізвищах після м'яких приголосних *д, т, з, с, ц, л, н*:

а) при роздільній вимові перед я, ю, є, ї: *Дья́конов, Панкра́тьєв, Третьяко́в, Поло́зьєв, Сала́сьєв, Фатья́нов, Ільйо́шин, Ана́нїн;*

б) перед приголосними: *Во́льнов, Конько́в;*

в) у кінці слова: *Лось, Со́боль.*

Примітка. Коли я, ю означають сполучення м'якого приголосного з а, у, то перед ними *ь* не пишемо: *Дя́гилєв, Зя́брев, Ляпуно́в, Цявлóвський, Тюме́нєв;*

2) у прізвищах із суфіксом *-ець*: *Глу́ховець, Скита́лець.*

Примітка 1. М'якість польських приголосних *n, s, c, dz* позначаємо в українській мові літерою *ь* лише в кінці слова: *Ку́ронь, Дзісь, Ці́рліць, Не́дзведзь*, але *Урба́нчик, Кусне́вич, Свя́дек, Свідзи́нський.*

Примітка 2. На м'якість приголосного *ц* у кінці основи слов'янських прізвищ І відміни вказує закінчення *-я* (*Кусту́риця*, а не *Кусту́рица*). У неслов'янських прізвищах кінцеве *ц* тверде: *Кла́узеви́ц, Лі́фшици́, Мо́риц» [72].*

2.19. Представлення твердості / м'якості у системі Проєкту правопису 2003 року

Проєкт правопису 2003 року був розроблений групою членів нині діючої Української національної комісії з питань правопису при Міністерстві

освіти і науки України та Національній академії наук України під керівництвом академіка НАН України В. М. Русанівського, цей проєкт повністю враховує рекомендації, що були ухвалені попередньою Орфографічною комісією.

У параграфах 16 та 17 подано правила, коли вживаємо знак м'якості і коли його вживати не можна.

Щодо вживання знака м'якшення, то змін не відбулося, а от щодо того, коли не пишемо знак м'якшення, то додано одне правило: **Ь** не пишемо «Після **ц** у кінці слів - іменників чоловічого роду іншомовного походження: *Галац, кварц, палац, паяц, Суец, шприц, а також у деяких вигуках: бац, буц, гоц, клац*» [73].

Правила вживання знака м'якшення у запозичених словах подано у параграфах 93 та 109.

2.20. Норми позначення твердості / м'якості приголосних у правописі 2019 року

Український правопис 2019 року був Кабінетом Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.) спільним рішенням Національної академії наук України (протокол № 22/10 від 24 жовтня 2018 р.) та Колегії Міністерства освіти і науки України (протокол № 10/4-13 від 24 жовтня 2018 р.) і затверджений Українською національною комісією з питань правопису (протокол № 5 від 22 жовтня 2018 р.).

Цей правопис традиційно складається з трьох підсистем: графіки, орфографії та пунктуації.

Правила вживання знака м'якшення подано у параграфах 26 та 27, вживання цієї літери у словах іншомовного походження представлено у параграфі 139, вживання у прізвищах у параграфі 144, вживання у географічних назвах у параграфі 151.

Принципи вживання знака м'якшення не змінені.

Проте щодо відмінювання іменників жіночого роду третьої відміни, то у параграфі 95 подано правило: «Іменники на *-ть* після приголосного, а також слова *кров, любóв, óсiнь, сiль, Русь, Білорúсь* у родовому відмінку однини можуть набувати як варіант закінчення *-и*: *гiднóсти, незалéжнóсти, рáдóсти, смéрти, чéсти, хорóбрóсти; крóви, любóви, óсени, сóли, Рúсi , Білорúси*» [73].

Висновки до II розділу

Отже, у II розділі ми встановили лінгвальну природу м'яких приголосних, встановили умови, за яких відбувається пом'якшення, здійснили аналіз щодо правил позначення м'якості у правописах різних періодів.

Зокрема, звернули увагу на те, що у мовних правописах 1928, 1933, 1946 та 1960 років «ь» називався – «м'який знак», а у правописах 1990 і 1993 – «знак м'якшення». У новій сучасній правописній системі – «знак м'якшення».

Ми з'ясували, що розрізнення за твердістю / м'якістю зафіксоване ще у давніх пам'ятках.

Ми простежили представлення твердості / м'якості приголосних у системах правопису М. Смотрицького, І. Котляревського, О. Павловського, «Русалки Дністрової», П. Куліша, Є. Желехівського, Б. Грінченка, «Грамматичної термінології і правопису» 1917 року, а також у правописах 1921, 1928, 1933, 1945 років і проєктів правопису 1999, 2003 років, у правописі 2019 року.

Встановили, що уперше поділ приголосних за їх властивостями встановив М. Смотрицький на *«изменяемая, обояющая, таемая, сугубая, сугубствующая, странная»* у «Граматиці» 1619 року.

Правила позначення м'якості приголосних розвивалися послідовно, проте непослідовно були висвітлені у різних правописах.

У правописі 2019 року правил вживання знака м'якшення не змінено, проте введено правила варіативної твердої вимови іменників третьої відміни у формі родового відмінка однини.

РОЗДІЛ III.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ АПОСТРОФА ТА ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ У ШКОЛІ

3.1. Методичні рекомендації щодо вивчення апострофа в школі

Важливість процесів, що стосуються унормування правопису, орфографії, не можна переоцінити. Вони формують культуру кожного з нас, зокрема молодого покоління. Зараз хочемо звернути увагу на значення орфографії в шкільному курсі та методику вивчення саме апострофа.

Завдання шкільного курсу орфографії полягає в тому, щоб, по-перше, ознайомити учнів із системою загальноприйнятих способів передачі звукової мови на письмі; по-друге, довести необхідність практичного оволодіння орфографією, по-третє, сформувати в учнів сталі орфографічні уміння і навички.

Орфографія української мови базується на особливостях її графіки, фонетичної системи, граматичної будови. У зв'язку з цим у шкільному курсі їх не виділяють як окремий розділ, а вивчають паралельно з опрацюванням відомостей з фонетики, графіки, словотвору, морфеміки, морфології.

Апостроф вивчають з 1 по 4 клас. Тема засвоюється за принципом від простого до складнішого.

1 клас - вивчають написання апострофа після букв, що позначають губні приголосні, перед **я, ю, є, ї**. "Апостроф в українській мові вживається перед літерами **я, ю, є, ї**, коли вони позначають сполучення приголосного [й] з голосними [а], [у], [е], [і] після твердих приголосних" [21, с.56].

Ще одне правило повідомляє, що "апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї** після літер, що позначають губні тверді приголосні звуки [б], [п], [в], [м], [ф], якщо перед ними немає іншого приголосного (крім [р]), який належав би до кореня: *солов'їний, сім'я, м'ята, п'ятниця, зв'язати, н'ю, б'ється, в'яз,*

м'язи, ім'я; верб'я, верф'ю, торф'яний, черв'як. Але: свято, морквяний, мавпячий, цвях" [21, с. 56].

2 клас - закріплюють знання, повторюють вивчене;

3 клас - вивчають написання апострофа після **р** у кінці складу. "Апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї** після **р** на позначення твердого приголосного у кінці складу: *подвір'я, сузір'я, на узгір'ї, з матір'ю, кур'єр, пір'їна*. Якщо **ря, рю, ре** позначають сполучення м'якого [р'] із голосними **а, у, е** ([р'а], [р'у], [р'є]), то апостроф не пишеться: *рясний, Рябко, буря, рюмсати, Рєпін"* [21, с. 56].

4 клас - вивчають написання апострофа після префіксів, що закінчуються на приголосний: "апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї** після букв на позначення будь-якого твердого приголосного, яким закінчується префікс або перша частина складних слів: *без'язикий, від'єднати, з'ясувати, над'їдений, над'ярусний, роз'ятрити, роз'юшений; дит'ясла, пів'юрти, пів'ящика* [21, с. 56], але з власними назвами через дефіс: *пів-Європи"* [21, с. 56].

У 5 класі на спеціальному уроці відомості про апостроф узагальнюються, підкреслюють спільне між усіма видами вживання цієї орфограми: "у кожному випадку апострофом позначають твердість приголосного перед м'яким звуком [й], який разом з відповідними голосними позначено буквами **я, ю, є, ї**. Після вправ, у процесі виконання яких учні практично усвідомлюють особливості вживання апострофа і вдосконалюють навички, здобуті в початкових класах, вони опрацьовують ще два види цього типу орфограми: *апостроф після к (Лук'ян)"* [21, с. 56].

У 6-8 класах проводиться систематичне повторення вивчених на попередніх етапах орфограм на уроках мови, в 9-11 класах – удосконалення орфографічної грамотності в зв'язку з написанням творів.

Правопис слів з апострофом – орфограма, підпорядкована фонетичному принципу правопису. Спостереження показують, що в процесі навчання грамоти в 1 класі є порушення провідного методичного принципу

"від звука до букви". Якщо учні починають читати, не оволодівши необхідними аналітико-синтетичними діями зі звуками, то це призводить до заміни в дитячій свідомості поняття «звук» поняттям "буква". Згодом ця проблема поглиблюється, оскільки учні, завершуючи початкову ланку освіти, мають ряд прогалин і навіть спотворень у фонетико-графічних знаннях. Усе це і стає головною причиною наявності в їхніх письмових роботах помилок фонетико-графічного типу. Тому вже з 1 класу весь процес навчання мови необхідно здійснювати у постійному зіставленні звуків і букв, вимови і написання. *"Навчання грамоти не може бути ефективним, якщо учні не навчаться розбиратися в звуковому складі слова, не оволодіють навичкою і умінням зіставляти звуки і букви"*, - зазначав Г. Фірсов [78, с.73].

У методиці вивчення правопису апострофа варто застосовувати коментоване письмо (може бути списування або запис під диктовку). Під час його проведення один з учнів пояснює написання кожного слова, всі інші пишуть мовчки за учнем, що коментує написання. Доцільно залучити до коментування не одного-двох, а більшу кількість учнів з розрахунку, що кожне речення коментує інший учень.

Коментоване письмо корисне тим, що привчає дітей думати над кожним написанням, словесно оформляти свою думку, застосовувати правила під час написання.

У процесі формування орфографічних умінь і навичок уживання апострофа використовують орфографічний розбір, який розглядається в методиці і як вид орфографічних вправ, і як методичний прийом, що допомагає співвідносити загальне правило з конкретним написанням. Він є проміжною ланкою між знанням правила і правописною навичкою. На етапі навчання діяти за правилом він спрямований на формування умінь свідомо використовувати знання з фонетики чи граматики для пояснення правописних явищ. На етапі перевірки допомагає вчителю з'ясувати, наскільки свідомо учні застосовують набуті знання на практиці.

Під час засвоєння правил правопису апострофа використовують фонетико-орфографічний розбір. Цей вид розбору за своєю методикою і суттю є частковим звуко-буквеним розбором, оскільки під час нього аналізується не все слово, а лише орфограма. Так, у слові сім`я орфограмою є апостроф після "м". Відповідно учень будує таке міркування: "У слові сім`я вживають апостроф, тому що після букв **б, п, в, м, ф** буква я позначає два звуки [йа]".

Загальна середня освіта повинна забезпечити умови для інтелектуального, соціального, фізичного та морального розвитку учнів, виховання громадянина і патріота, а в стратегічному плані – закласти базис для формування демократичного суспільства, яке визнає освіченість, вихованість, культуру найвищою цінністю, незамінними чинниками стабільного, прискореного розвитку України.

3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення твердості / м'якості в школі

Оскільки знак м'якості – це літера українського алфавіту, діти знайомляться з нею ще в дошкільному віці. Проте уже, навчаючись у школі, вони починають опановувати правила позначення м'якості на письмі.

У початковій школі учні опановують знання, що стосуються фонетичної природи знака м'якості, зокрема усвідомлюють, що знак м'якшення – це не звук, що в транскрипції він не позначається відповідним буквеним знаком, а має відповідні діакритичні позначки.

Оскільки вживання знака м'якшення яскраво презентує фонетичний принцип українського правопису, то матеріал, який стосується пом'якшення звуків та відтворення його на письмі, сприймається неважко.

У початковій школі здебільшого про знак м'якості йдеться на роках, що подають матеріал, пов'язаний із засвоєнням базових понять фонетики з елементами орфографії.

Починаючи з п'ятого класу, навчальна інформація представлена окремими темами. Наприклад, у п'ятому класі програмою передбачена одна година на вивчення теми «Вживання знака м'якшення», під час вивчення якої в учнів формуються вміння і навички правильно вживати знак м'якшення на письмі. Для ефективного навчання методисти пропонують використовувати різні види вправ, серед яких: вправи на виявлення і розпізнавання орфограм, творче та текстуальне списування, попереджувальні, словникові диктанти, а також конструктивні вправи на переклад, на добір синонімів, антонімів, різного роду перекази (докладні, творчі), творчі завдання, як-от: твори-розповіді, твори-описи, твори-роздуми.

Також у п'ятому класі одну годину виділено на засвоєння написання буквосполучень *йо,ьо*.

У п'ятому класі на вивчення блоку «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія. Звуки мови і мовлення» відведено 30 годин. Мовною змістовою лінією передбачено повтор теми «Приголосні тверді й м'які». Діяльнісна складова очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів передбачає розрізнення у словах твердих і м'яких [55].

Окремими темами для п'ятикласників винесено «Позначення м'якості приголосних на письмі буквами *ь, і, є, ю, я*», а також з метою повторення й поглиблення вивченого матеріалу запропоновано тему «Правила вживання знака м'якшення».

У шостому класі при вивченні тем з лексикології української мови учні опановують правопис слів іншомовного походження, їм запропоновано тему «Правопис знака м'якшення та апострофа» [55]. При вивченні словотвору шестикласники опановують знання щодо правопису і вживання суфіксів, програмою передбачено вивчення тем «Зміни приголосних при творенні слів: іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників на *-ський, -цький*; буквосполученням *-чн- (-ин-)*» та «Зміни приголосних при творенні відносних прикметників із суфіксами *-ськ-, -цьк-, -зьк-* та іменників із суфіксами *-ств(о), -зтв(о), -цтв(о)*».

Позначення м'якості у шостому класі учні вивчають також на уроках з циклу «Морфологія», зокрема при вивченні тем «Написання прикметників із суфіксами: *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -ськ-, -цьк-, -зьк-*».

Продовжуючи вивчення морфології у сьомому класі, зокрема при вивченні дієслова, учні опановують знання про знак м'якшення дієсловах наказового способу.

Упродовж усього періоду засвоєння курсу української мови учні згадують та закріплюють вивчений матеріал, що стосується позначення м'якості.

3.3. Практика навчання орфографії у закладах загальної середньої освіти

Аналіз лінгвістичної та методичної літератури дає можливість констатувати, що неабияка увага приділена роботі над удосконаленням правописних умінь та навичок. Відомо, що в 40- роки XIX ст., у так званий період антиграматизму набула поширення методика механістичного вироблення в учнів орфографічних умінь і навичок. Цю методику заперечували більшість вчених і сучасні дослідники правопису М. Вашуленко, І. Хом'як, О. Біляєв. Так, С. Чавдаров застерігав від вироблення в учнів механічних навичок, наголошуючи на потребі свідомого навчання. Вчений з-поміж вправ з орфографії виокремлював творче списування, різного роду диктанти, роботу зі словниками, твори, перекази. Особливого значення вчений надавав творам, оскільки, за його спостереженнями, у процесі довільного письма школярі нехтують правилами: *„...безпомилково написані твори рідше зустрічаються, ніж безпомилково написані диктанти, бо, пишучи твір чи переказ, учень зосереджує свою увагу і на змісті викладу, і на орфографії, а це нелегко”* [32, с. 187].

З метою з'ясувати, якими методами реалізується навчання орфографії учнів 5-7 класів нами було проведено опитування 20 учителів української мови і літератури Сторожинецького району Чернівецької області. Ми запропонували вчителям-словесникам визначити рівень правописної грамотності учнів за критеріями:

- високий – коли у письмових роботах школярів відсутні орфографічні недоліки чи є не більше однієї негрубої помилки;
- достатній – кількість орфографічних помилок не перевищує допустимих норм достатнього рівня;
- середній – орфографічні помилки у письмових роботах школярів є причиною оцінки середнього рівня;
- низький рівень – через орфографічну невправність учні систематично отримують низькі оцінки.

У результаті опитування з'ясувалося, що 1 вчитель (5%) визначив високий рівень грамотності учнів, 6 учителів (30 %) – достатній, 12 учителів (60 %) – середній і 1 вчитель (5 %) – низький.

Такі результати опитування учителів щодо правописної грамотності учнів можемо пояснити, по-перше, небажанням учнів засвоювати правописний матеріал, їхньою втратою інтересу до навчання, а, по-друге, очевидно, підбором навчального матеріалу, вибором навчальних технологій, методів та прийомів навчання.

З відвіданих нами уроків можемо зробити висновок, що значна частина уроків, що на них учні вивчають, повторюють чи систематизують орфографічні правила, позначена стереотипністю, одноманітністю.

На нашу думку, основний недолік підбору методики навчання орфографії полягає в тому, що школярі, вивчають правила напам'ять, проте не завжди користуються ними, а покладаються на слух чи на зорову пам'ять; в учнів не вироблено навичок оперативно й безпомилково застосовувати теоретичні знання на практиці.

Учителі, серед яких ми здійснювали анкетування, відзначають, що невисокий рівень орфографічної вправності можна пояснити недостатньою кількістю вправ, відсутністю у навчальній програмі стрункої системи у роботі з орфографією. Учителі словесники також відзначили, що не завжди зреалізуються принцип навчання орфографії на уроках розвитку зв'язного мовлення: у творчих роботах не часто практикують правописні завдання (пояснити написання контрольних слів, підібрати синоніми з певною орфограмою тощо).

Сучасними лінгводидактами розроблено та обґрунтовано цілі комплекси й системи методів навчання орфографічної вправності, а саме: за джерелом одержаних знань (Є. Дмитровський, С. Чавдаров), за взаємодією вчителя та учнів (О. Біляєв), за пізнавальною діяльністю учнів (М. Скаткін, Й. Лернер), за рівнем пізнавальної діяльності учнів (К. Плиско) та ін.

На базі чинних розробок ми опитали вчителів-словесників, яким методам навчання орфографії вони віддають перевагу. Насамперед учителі відзначили ефективність методу вправ (100 %). На другому місці за ефективністю – усний виклад матеріалу, який презентовано у навчальному процесі розповіддю, поясненням вчителя. Не менш ефективним є спостереження над мовою. Багато вчителів відзначили ефективність роботи з підручником та бесіду. Найменшою ефективністю, як показує досвід вчителів, є програмоване навчання.

Щодо системи вправ, то вчителі відзначають, що важливе місце посідають різні види диктантів: попереджувальні, пояснювальні, коментовані, словникові. Також ефективними визначено різні види переказів: докладні, вибіркові, стислі, творчі перекази казкових жанрів на морально-етичні теми.

Наше опитування свідчать про те, що на уроках вивчення орфографії учителі-словесники рідко послуговуються технічними засобами, вони зазвичай використовують дидактичний роздавальний матеріал (90 %), демонстраційні та узагальнювальні таблиці (5 %), таблиці-схеми (5 %).

Отже, наші спостереження за навчальним процесом у школі, а також опитування вчителів дають підстави вважати, що більшість школярів має середній та достатній рівень правописної грамотності, а це свідчить про потребу удосконалювати зміст і методику навчання орфографії в закладах загальної середньої освіти, розробляти ефективну систему роботи над виробленням орфографічних умінь та навичок.

3.4. Розробка уроку «Правила вживання знака м'якшення» для учнів 5-го класу закладів загальної середньої освіти

ТЕМА УРОКУ: Правила вживання знака м'якшення .

МЕТА УРОКУ:

навчальна мета – закріпити в учнів знання, уміння, навички правопису слів із знаком м'якшення;

розвивальна мета – розвивати в учні мовлення, логічне мислення, уяву; збуджувати інтерес до педагогічної діяльності та творчості В.О. Сухомлинського;

виховна мета – виховувати любовта повагу до рідної мови, до художнього образного слова.

ОБЛАДНАННЯ: роздатковий матеріал (картки), таблиця «Правила вживання знака м'якшення», мапа подорожі, видання В. Сухомлинського „Чиста криниця”, портрет В. Сухомлинського.

ТИП УРОКУ: урок-подорож, урок закріплення вивченого матеріалу

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ:

Учні повинні знати: правила написання слів із знаком м'якшення.

Учні повинні вміти: правильно писати слова зі знаком м'якшення.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення учням теми й завдань уроку. Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учні, завданням нашого сьогоднішнього уроку – закріплення правописних правил слів із знаком м'якшення. А для цього ми з вами здійснимо цікаву мандрівку у казку.

Сьогодні на нас чекають пригоди а, можливо, й небезпека, що пов'язана з основами грамотності.

Під час мандрівки ми будемо виконувати завдання, що є фрагментами творів В.О. Сухомлинського – знаного мислителя, видатного педагога, поради якого й досі є вказівниками в учительській діяльності. Проте перш ніж вирушити у мандрівку, підготуємо наші пальчики для сьогоднішнього письма на уроці.

III. Актуалізація опорних знань

Гра „Пальчики вітаються”

Лікті – на парті. Кожним пальчиком правої руки діти торкаються пальчиків лівої руки, виконуючи ці рухи вперед й назад. А далі «вітаються» з пальчиками сусіда по парті.

Діти! Я спостерігала, як віталися ваші пальчики і дуже раділа з вашої доброзичливості й гарного настрою. І зараз з радістю повідомляю вам: „Ми вирушаємо у подорож!” У добру путь! Творчих успіхів нам!

А поки пригадаймо правила, яких потрібно дотримуватись, рушаючи серйозну мандрівку.

Ми всі одна команда.

Кожен має власну думку.

Один за всіх і всі за одного.

Говори правильно!

Пам'ятай правила!

Не перебивай!

Пиши грамотно!

Будь ввічливим, не ображай і не ображайся.

На дошці висить карта із накресленим маршрутом мандрівки.

Введення в гру

Слово вчителя

Увага! Увага!

Сьогодні трапилась непередбачувана пригода.

Не в тридев'ятому царстві, не за горами високими, не за морями глибокими, а в мовознавчому королівстві жив був цар на ймення М'який Знак. Володар гордо походжав він поміж своєю родиною. Коли ж збиралося на нараду усе сімейство, то цар вихвалявся:

Я один в сім'ї такий,

Кажуть, надто вже м'який.

Хоч мовчун, та не дивак,

Вслові я – не зайвий знак

Кожен у королівстві змушений був визнавати важливість його величності М'якого Знака. Якщо ж хтось не виконував наказів царя, не вчив правил, гнів та обурення проймали все єство його величності. Тоді цар йшов у наступ, уживав рішучих заходів.

Одного разу слуги донесли цареві, що в одній із шкіл королівства п'ятикласник Гальчук Василь не забажав підкоритися волі царя, не схотів вивчити жодного правила про знак м'якшення, більше того, у своєму прізвищі навіть допустив помилку. Розсердився тоді цар М'який Знак, він вирішив поквитатися з зухвалим незнайком. Наказав цар слугам схопити Василя, кинути до в'язниці і, що найстрашніше, відібрати у нього ім'я.

Чи хочете допомогти вашому ровеснику визволити його, повернути його ім'я,?

Тоді нам пора вирушати у подорож до царя. Але нам потрібно добре засвоїти правила-паролі царя М'якого Знака та виконати всі завдання, які він загадав нам.

Запис теми уроку.

IV. Закріплення знань, умінь і навичок.

Таблиця «Правила вживання знака м'якшення»

Ь пишемо	Ь не пишемо
Після м'яких <i>д, т, з, с, ц, н, л</i> : мідь, гість, вісь, сіль, олень	Після <i>б, п, в, м, ф</i> : голуб, насип, вісім, верф
У дієсловах на <i>-ться</i> : Вибачається, умивається	Після букв <i>ж, ч, ш, щ</i> : ріж, річ, вишня
Після <i>л</i> , що позначає м'який приголосний, який стоїть перед іншим м'яким приголосним: їдальня, пальці	Після букви <i>р</i> : базар, кобзар, писар
У буквосполученнях <i>-льк-, -льч-, -льц-, -ньк-, -ньч-, -ньц-</i> : лялька-ляльці – ляльчин, ненька – неньці – неньчин	Після <i>н, л</i> у буквосполученнях <i>-лк-, -лч-, -лц-, -нк-, -нч-, -нц-</i> : Наталка – Наталчин – Наталці, хустинка – хустинці
Слова-винятки: <i>тьмяний, різьбяр, няньчити, бриньчати, женьшень, Маньчжурія.</i>	

Лінгвістична шпаргалка

«Де Ти З'їСи Ці ЛиНи?» або «Де СоНЦе ЗоЛоТе?»

Запитання до класу:

Якими буквами позначають м'якість приголосних?

Коли ми пишемо знак м'якшення?

Коли ми не вживаємо знак м'якшення?

Діти, ми знаємо, що Василь знаходиться в царстві М'якого Знака. Для того, щоб туди потрапити, потрібно подолати **Болото фонетичної транскрипції**. Скажу вам, що з нього не просто вийти.

Завдання: запропоновані в транскрипції слова запишіть згідно з орфографічними нормами.

[л'в'івс'кий], [т'м'аний], [пов'іл'но], [зустр'інуц' :а], [коле ц':а], [бород'ба], [с'ома], [с'іл':у], [л'ох], [кол'оровий], [старесен'кий], [пал'ц'а], [м'іл'йон].

Ми подолали перший бар'єр , ви переправилися через **Болото!** А зараз ми опинилися в **Орфографічному чагарнику**. Для того, щоб вийти з нього, необхідно виконати наступне завдання.

Завдання: З твору В.О. Сухомлинського виписати слова зі знаком м'якшення, пояснити правопис.

Читаємо фрагмент **оповідання „Чому” (с. 45)**

Чи сподобалось вам оповідання ?

Які слова ви виписали з орфограмою „знак м'якшення”?

(Вчителькою, думалось, привітність, сьогодні, радість, тільки)

Яка тема оповідання? (Треба бути добрими, уважним та чуйним один до одного)

Зробіть фонетичний аналіз одного зі слів.

Я тішуся вашими, діти, успіхами! Ми за вами вже здолали майже половину шляху.

А зараз перед нами **Пустеля помилок**. Вона безводна, жорстока і страшна.

Завдання за рівнями.

Високий рівень: до поданих слів потрібно дібрати та записати синоніми із орфограмою “Позначення м'якості приголосних”:

Страждання -...(біль), портмоне -...(гаманець), гуртом -...(спільно), поблизу -...(близько), покаяння -...(сповідь), темрява -...(пітьма), пусто -...(порожньо), школяр -...(учень), хитрун -...(шельма), декламатор -...(читець), юнак -...(хлопець), простір -...(широчінь), чаклун -...(відьмак), нелюбов -...(ненависть), старанний -...(ретельний).

Достатній рівень: переписати текст, вставити пропущені літери. Пояснити вживання знака м'якшення:

Ви ж..вете сер..д людей. Кожен ваш вчинок, кожне ваше бажан..я відбивають..ся на людях. Знайте, що існує межа між тим, що вам хоч..т..ся, і тим, що можна. Ваші бажан..я – це радощі або ж сл..ози ваших близ..ких. Пер..віряйте свої вчинки свідомістю: чи не завдаєте ви зла, непр..ємності, н..зручності людям своїми вчинками. Робіт.. так, щоб людям, які оточуют.. вас, було добре. (За В. Сухомлинським)

Оазис (Фізкультхвилинка)

Діти, нарешті ми маємо можливість відпочити й набратись нових сил.

Повелитель М'який Знак, довідавшись про те, що ми ідемо на допомогу в'язневі Василю, прийняв рішення стати на заваді нам, він наслав густий туман. Потрібно шукати нові стежки до його царства.

Маємо ще одне випробування.

Туманне марево

Завдання: Записати слова у дві колонки: у першу ті, що пишуться зі знаком м'якшення, а у другу – ті, що без знака м'якшення.

Звернути увагу, що іменники подано у формі давального відмінка однини (кому? чому?). Особливість цих іменників, що всі приголосні перед

буквосполукою - *ці* вимовляємо м'яко, проте пишемо знак м'якшення не у всіх словах.

Квіт..ці, жін...ці, бджіл..ці, авос..ці, очеретян..ці, жмен..ці, свин..ці, галуз..ці, гус..ці, кізон..ці, мис..ці, однокол..ці, стеблин..ці, внучен..ці, снігурон..ці, оболон..ці, нян..ці, тріс..ці, сопіл..ці, колис..ці.

Ключ. Якщо у кожному слові підкреслити другу букву від початку, то можна прочитати вислів В.О. Сухомлинського.

(Вміння відчувати добро – то найвища людська освіченість).

Діти, як ви розумієте цей вислів?

А ми переходимо до іншої перешкоди:

Пагорб кмітливості

Кожен має можливість виділитись не лише знаннями, а й кмітливістю.

Припустімо, що володар задає вам загадки, а відгадки – це слова зі знаком м'якшення.

1. Більш за всіх кричить,

А найменше робить

(Півень)

2. Кругла, а не місяць,

Біла, а не борошно,

З хвостиком, а не миша

(Редька)

3. Довгі ноги, довгий ніс.

Прилетів – обід приніс.

Смачних жабеняток

Для своїх маляток

(Журавель)

4. Хто спить, а очей не зажмурює?

(Заєць)

5. Утрюх їдуть братці верхи на конячці
(Пальці та олівець)
6. Що дістане зубами потилицю?
(Гребінець)

Потрібно скласти речення із однією відгадкою.

Діти, ви молодці! Силоміць цар М'який знак нічого нам не заподіє.
Проте він протидіє нам з останніх сил.

Ми вже майже дісталися мети. Проте бачимо, що перед палацом
неочікувано з'явилося озеро.

Озеро творчості.

Необхідно скласти сенквейн

1. Назва. Орфограма (іменник).
2. Опис. Важлива, ключова (два прикметники).
3. Дії. Вивчаємо, вживаємо, використовуємо (опис трьома словами).
4. Почуття. Полегшує вимову й написання слів (фраза).
5. Повторення суті. Знакм'якшення (синонім назви).

Нарешті ми дісталися царства М'якого знака! Ми навіть подружилися
з ним. Ми врятували Василька, допомогли йому зрозуміти, вчити правила –
це важливо.

А зараз потрібно закінчити речення: «У мандрівці ми навчилися...».

Діти відповідають.

V. ПІДСУМОК УРОКУ.

Дорогі п'ятикласники! Ось і закінчилась наша мандрівка. Я гадаю, що
вона принесла нам з вами миті радості, а не розпачу. Усі перешкоди ми з

вами подолали успішно. Думаю, що знання, що їх ми здобули під час цієї подорожі, будуть міцними й допоможуть нам з вами долати не тільки уявні, а й справжні перепони.

Метод „Мікрофон”

Що вдома ви розкажете про сьогоднішню мандрівку?

Гра „Самооцінювання

У маршрутному листі учні виставляють бали за кожен етап мандрівки. Можна сформувати маршрутний лист у формі таблиці.

Оцінювання вчителем.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

(подаємо за підручником)

Висновки до III розділу

Навчання орфографічної вправності, а саме тем «Апостроф» та «Вживання знака м'якшення» є важливим складником роботи вчителя-словесника. Ця робота ведеться упродовж усього навчання у системі загальної середньої освіти. Причому вивчення, закріплення, систематизація здобутих знань здійснюється не лише на уроках, що присвячені цим темам, а й на уроках фонетики, морфології при вивченні фонетичної й лексичної системи української мови, при здобутті знань про окремі частини мови та їх правопис, про словниковий склад мови з погляду походження і вживання слів.

При доборі вправ і завдань учитель використовує різні методи технології навчання.

Завдання і вправи варто підбирати, враховуючи мовну і мовленнєву лінії навчання. Зокрема варто вводити завдання творчого й аналітичного характеру: усні й письмові творчі роботи, як-от складання есе, описів, роздумів, спостережень; відповіді на питання за змістом прослуханих висловлень; складання й розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної з життєвим досвідом учнів; колективне складання словничка складних слів тощо.

ВИСНОВКИ

Історія українського письма нерозривно пов'язана з історією розвитку української мови, а також з історією українського народу, що є творцем і носієм мови. Мовна система перебуває у постійному русі, видозмінюється, а у зв'язку з цим удосконалюється, змінюється, зазнає уточнень і правописний кодекс.

Усебічне, науково-теоретичне обґрунтування позначення м'якості й твердості у системі українського правопису, збагнення основних принципів українського правопису та їх реалізації у практичному використанні дослідження, особливості вивчення апострофа й м'якого знака у закладах середньої освіти є актуальною ділянкою лінгвістики.

У процесі виконання нашої роботи ми здійснили порівняльний аналіз найважливіших правописних систем дорадянського періоду, та періоду після 1917 року; встановили походження знаків: апострофа та м'якого знака; проаналізували погляди провідних науковців на проблему позначення твердості, м'якості та роздільності вимови на письмі; встановили закономірності формування правил вживання апострофа та знака м'якшення; здійснили огляд програмового матеріалу з вивчення правописних норм позначення м'якості та твердості у закладах загальної середньої освіти; презентували розробку уроку для учнів п'ятого класу.

У першому розділі «Представлення апострофа у найважливіших дорадянських українських правописних системах та правописах після 1917 року» ми здійснили порівняльний аналіз правописів, встановили закономірності змін, з'ясували їх умови.

Серед звукових змін, що відбулись у мові здавна і спричинили появу апострофа у графічній системі та орфографії української мови визначили появу носових, а пізніше їх втрату, занепад зредукованого *ї*, процес асиміляції, під час якого тверді приголосні не асимілювались до звука *ј*.

У правописних системах до 1917 року апостроф описували дуже непослідовно. Одною із причин такої непослідовності могло бути запровадження Петром I так званої «гражданки», в якій позначення роздільної вимови між губними приголосними та йотованими реалізовувалось через знак м'якшення. Хоча паєрик, з якого і утворився апостроф, який ми використовуємо сьогодні, знаходимо в давніх пам'ятках ще у 17 столітті.

Перші спроби ввести апостроф в орфографічну систему української мови ми прослідкували у Є. Желехівського (проте в його правописній системі апостроф позначався тільки у словах із префіксами: з'єднати, з'явище), а також у Б. Грінченка.

Ми з'ясували також, що саме на межі 1917 року відбувається введення апострофа на постійній основі. У 1925 році цей знак офіційно ухвалюється в українському правописі. Зміцнює це утвердження правопис 1928 року.

Ми дослідили правописну дискусію стосовно правил Харківського правопису. Зіставили погляди та ідеї різних мовознавців. Зокрема, І. Огієнка, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, М. Рудницького.

У II розділі «Представлення твердості / м'якості приголосних у найважливіших дорадянських українських правописних системах та правописах після 1917 року» ми встановили лінгвальну природу м'яких приголосних, встановили умови, за яких відбувається пом'якшення, здійснили аналіз щодо правил позначення м'якості у правописах різних періодів. Зокрема, звернули увагу на те, що у мовних правописах 1928, 1933, 1946 та 1960 років «ь» називався – «м'який знак», а у правописах 1990 і 1993 – «знак м'якшення». У новій сучасній правописній системі – знову «м'який знак».

Ми простежили представлення твердості / м'якості приголосних у системах правопису М. Смотрицького, І. Котляревського, О. Павловського, «Русалки Дністрової», П. Куліша, Є. Желехівського, Б. Грінченка,

“Граматичної термінології і правопису” 1917 року, а також у правописах 1921, 1928, 1933, 1945 років і проєктів правопису 1999, 2003 років, у правописі 2019 року.

Встановили, що уперше поділ приголосних за їх властивостями встановив М. Смотрицький.

Можемо констатувати, що правила позначення м'якості приголосних розвивалися послідовно, проте непослідовно були висвітлені у різних правописах.

Останнім правописом 2019 року правил вживання знака м'якшення не змінено, проте введено правила варіативної твердої вимови іменників третьої відміни у формі родового відмінка однини.

У III розділі ми провели дослідження, яке стосувалося лінгводидактичних засад навчання орфографічних норм вживання апострофа й знака м'якшення в закладах загальної середньої освіти. Можемо зазначити, що вивчення цих аспектів є важливою діяльною роботи вчителя-словесника.

Вивчення і закріплення вивчених орфографічних правил вживання знака м'якшення і апострофа відбувається у нерозривному зв'язку з загальною системою мови – лексикологією, фонетикою, морфологією.

Результати проведеного нами анкетування вчителів-словесників, аналіз відвіданих уроків, вивчення педагогічного досвіду дають підстави вважати, що ефективними видами робіт з формування у школярів орфографічних умінь та навичок є творчі вправи, різного виду диктанти й перекази, творчі завдання. Аналіз анкетування вчителів допоміг визначити труднощі у вивченні тем з орфографії, зокрема при вивченні вживання знака м'якшення та апострофа.

При формуванні моделей уроків різного типу вчителів варто орієнтуватися на навчальні етапи (підготовчий, діяльнісний, синтетично-творчий, комунікативно-творчий, контрольнo-корекційний) та вводити різні. При складанні системи вправ і завдань необхідно послуговуватись широким лінгводидактичним арсеналом: репродуктивні вправи, спостереження й

аналіз правописних явищ, продуктивні вправи, вправи на добір слів за певними орфографічними, орфографічне редагування, диктанти, перекази, власні висловлення, твори на орфографічну тематику тощо.

Отже, теорія і практика навчання орфографії у закладах загальної середньої освіти потребує подальшого вдосконалення, розробки системи вправ та завдань, що забезпечать зв'язок правопису із розвитком зв'язного мовлення учнів, у чому й вбачаємо подальшу перспективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антончук О. М. Метод вправ у навчанні орфографії учнів 6-7 класів : дис. на здобуття наук.ступеня канд. пед. наук : 13.00.02. „Теорія та методика навчання (українська мова)”.К., 2009. 177 с.
2. Архив «Правды» 1936 — 1938. URL: <https://prorivists.org/pravda/> (дата звернення: 10.09.2021)
3. Бернацький М. І. Методика орфографії в середній школі. Ч.1. Посібник для вчителів середньої школи та студентів педагогічних інститутів. К. : Рад. школа, 1940. 123 с.
4. Біляєв О. М. Шляхи піднесення ефективності уроку з української мови в 5 – 8 класах. К. : Рад. школа, 1967. 182 с.
5. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія : посібник для вчителів. К. : Рад. школа, 1988.
6. Бурлак Т. Українська мова: підручник для педучилищ. Київ: Вища школа, 1988. 223 с.
7. Бурячок А. Про зміни та доповнення в третьому виданні «Українського правопису». К., 1992. №7. 51 с.
8. Бурячок А. Що змінилось в українському правописі? К. : Наукова думка, 1994. 47 с.
9. Вакуленко М. Українська мова і мовлення впочатковій школі. Київ: Освіта, 2006. 370 с.
10. Вашуленко М. Орфоепія і орфографія в 1 – 3 класах : посібник для вчителів. К. : Рад. школа, 1982. 104 с.
11. Вербовий О. Тренувальні вправи з орфографії для 5-11 класів. *Українська мова і література в школі* 2006.№ 10 – 11. С. 10-30
12. Вихованець І. Ненаукові пристрасті навколо українського правопису. *Українська мова*, 2004. №2. С. 3-24. (До 10-річчя обговорення правопису).

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь, 2004. 1440 с.
14. Географічна термінологія, зложена Природничою комісією Українського товариства шкільної освіти в Києві. Київ: Друкарня Центральної Ради, 1917. 12 с.
15. Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві. Київ: Друк. Укр. Центр. Ради, 1917. 20 с.
16. Гузар О.. Правописний стандарт української мови: історія та реалії. Серія філол. 2004. Вип. 34. Ч.2. Львів: Вісник, 508 с.
17. Довідник з українського правопису. 5 – видання / за редакцією І. Р. Вихованця. Київ : Діал., 2006. 120 с.
18. Друзюк Я. Що зміниться нова редакція правопису? 2018. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/knowledge/questions/276443-kontent-pro-pravopis-scho-zminitsya> (дата звернення: 15.10.2021) 10
19. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. К. : Наукова думка, 1984. 168 с.
20. Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинко І.. Історична граматика української мови. Підручник. Київ: Вища школа, 1980. 320 с.
21. Заболотний О., Заболотний В.. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Генеза, 2013. 250 с.
22. Загальне мовознавство: підручник / М. П. Кочерган. 3-тє вид. Київ: Академія, 2010. 464 с.
23. Иванова Н., Блинов Р., Кузьмина Р.В.. Орфография английского языка: хаос или космос? Иваново: ИГХТУ, 2009. С. 276
24. Иванова Н.. Графический знак апостроф в английском и русском языках: опыт сравнительного изучения. Приволжский научный вестник. 2013. №4. С. 70-75
25. Історія українського правопису: XVI — XX століття. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2004. 570 с.

26. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за заг. редакцією С. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 221 с.
27. Космеда Т., Соболев Л.. Сучасна українська лінгвографія. Познань: Познанський університет імені Адама Міцкевича. 12 с.
28. Котляревський І. Енеїда. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1052> (дата звернення: 15.09.2021).
29. Кочерга О. Психофізіологічні особливості сприймання навчальної інформації // Початкова школа. №4. 2010. С.58-60
30. Кримський А. Нарис історії української правопису до 1927 року. Кримський А. Твори: В 5-ти т. Київ: Наук.думка, 1973. Т. 3. 304 с.
31. Меметов А. Къырымтатар тили системасында публицистика услубининъ туткъан ери ве хусусиетлери. 3 видання виправлене і доповнене. Симферополь, 2014. 114 с.
32. Методика викладання української мови (граматики й правопису) в середній школі. За ред. С. Х. Чавдарова. К. : Рад.школа, 1946. 210 с.
33. Народний комісаріат освіти УРСР. Український правопис. Київ, Українське державне видавництво, 1945. 178 с.
34. Народній Комісаріят Освіти, Державна комісія для впорядкування українського правопису. Український правопис. Державне видавництво, 1928. 282 с.
35. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Проект-*Шкільний світ*. 2001. Липень. 16 с.
36. Нечволод, Л. І. Додаток до українського правопису у таблицях і коментарях: трирівневі завдання, розраховані на диференційний підхід до організації навчально-виховного процесу. Харків, 1998. 96 с.
37. Німчук В. Проблеми українського правопису ХХ - початку ХХІ ст. Київ. 2002. 112 с.
38. Огієнко І. Історія українського правопису. Нариси з історії української мови. 1927 р. 216 с.

39. Огієнко І. Історія української літературної мови. К. : Либідь, 1995. 238 с.
40. Оксаненко П. Український правопис: Найголовніші правила українського правопису в з'язку з граматиною. Авгсбург, 1946. 56 с.
41. Олійник, О. Цариця-орфографія: навчальний посібник для вступників до вузів; за ред. В. М. Русанівського. Київ : Хрещатик, 1994. 103 с.
42. Омельчук, С. Наукове і ненаукове в проекті нової редакції Українського правопису 2018 року. *Українська мова і література в школах України*. 2018. № 11. С. 3-6.
43. Омельчук С. А. Сучасний урок української мови в 6 класі. Харків : Основа, 2006. 208 с.
44. Омельчук С. А. Усі уроки української мови в 6 класі. Харків : Основа, 2006. 432 с.
45. Орфографічний словник української мови [С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко] ; уклад. С. І. Головащук.. К. : Довіра, 1994. 864 с.
46. Ощипко І. Деякі зауваження до четвертого видання українського правопису : Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми і сучасність. Матеріали засідань мовознавчої комісії і комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996– 1997 років. Л., 1997. С. 70-75.
47. Павличко С. Націоналізм, сексуалізм, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2000. 400 с.
48. Палихата, Е. Орфографія і пунктуація в таблицях: Правила, винятки, приклади. Навч. посібник Тернопіль, 1998. 37 с.
49. Пентилюк М. І. Методика навчання української мови у таблицях і схемах: Навчальний посібник. К. : Ленвіт, 2006. 134 с.
50. Передрій Г. Р. Про підвищення якості навчання орфографії в 4 – 6 класах. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 3. С. 43-49.

51. Полтавець Ю. Правопис у новій редакції: які норми застосовувати треба, а які можна. *Практика управління закладом освіти*. 2019. № 7. С. 10-13.
52. Полякова Н. Скрипниківський правопис і мова сучасних ЗМІ. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2019. № 16/18. С. 92-95.
53. Пономарів О. Український правопис: ілюзії і дійсність. *Слово Просвіти*. 2018. 30 серп. 5 верес. (№ 35). С. 3.
54. Правила російської орфографії і пунктуації. Повний академічний довідник / За ред. В. В. Лопатіна. Москва: Ексмо, 2006. 115 с.
55. Програми для середньої загальноосвітньої школи URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення – 18.09.21).
56. Розенталь Д., Теленкова М.. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение, 1985. 399 с.
57. Рудницький М. Правопис і літературна мова. Львів, 1930. 75 с.
58. Русанівський В., Ажнюк Б., Єрмоленко С.. Український правопис (проект), Київ, Науково-видавничий центр Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, 2003. 167 с.
59. Сакулин П. Реформа русского правописания. Петербург: Парус, 1917. 69 с.
60. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське видавництво, 1941. 253 с.
61. Скопиненко О. Практичні питання нової редакції українського правопису: інтерв'ю з кандидатом філологічних наук О. І. Скопненком; розмову вела Олена Мележик. *Вісник Національної Академії наук України*. 2020. № 2. С. 68–75.
62. Скопненко, О. І. Український правопис: традиції і сучасність (малі штрихи до великої історії). *Вісник Національної Академії наук України*. 2020. № 3. С. 78-87.

63. Словник лінгвістичних термінів / за редакцією Д. Ганич, І. Олійник. Вища школа, 1985. 360 с.
64. Словник української мови: в 11 томах. Том 1. 1970, С. 55.
65. Смаль-Стоцький С. Правописна справа. Літературно-науковий вісник. Львів, 1926. Кн. 7–8
66. Соболь, Л. І. Принципи засвоєння літер українського алфавіту: діахронно-синхронний аналіз. Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. Сер. Філологічні науки. Мовознавство. 2015. № 3. С. 262-267.
67. Сторінка присвячена правописним проблемам, термінології. 2010. URL: <https://r2u.org.ua/pravopys/pravXXI/zmist.htm#proekt> (дата звернення: 09.09.2021)
68. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. К. : Вища школа, 1981. 159 с.
69. Українська мова: енциклопедія. Видання друге і доповнене. Українська енциклопедія ім. П. Бажана. 833 с.
70. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Ін-т української мови. 4-те видання. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.
71. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. К. : Наукова думка, 2007. 288 с.
72. Український правопис. <https://r2u.org.ua/pravopys/pravXXI/zmist.htm#proekt> (дата звернення 26.09.2021).
73. Український правопис <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (дата звернення 25.09.2021).
74. Уманець М., Спілка А.. Найголовніші правила українського правопису. Державне видавництво України. 1921. 16 с.

75. Фаріон, І. Двоголове дитя компромісу: правопис 20–30-х рр. ХХ ст. у політичних персонах. *Слово Просвіти*. 2018.30 серп.5 верес. (№ 35). С. 1-2.
76. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів: Свічадо, 2004. 120 с.
77. Фаріон, І. Проект правопису 2018–дитя компромісу: і вашим, і нашим. *Слово Просвіти*. 2018. 6–12 верес. (№ 36). С. 4-5.
78. Фірсов Г. Спостереження над звуковою та інтонаційною стороною мовлення на уроках російської мови / Москва: АПН РСФСР, 1959. 73 с.
79. Фурдуй, М. І. Українська мова: практикум з правопису. Навч. посібник для студ. Вузів. К. : Либідь, 2004. 272 с.
80. Хом'як І. М. Проблема формування орфографічних навичок в учнів середньої школи. *Дивослово*. 1995. № 7. С. 20-24.
81. Хом'як І. М. Наукові основи навчання орфографії в середній школі. Рівне : ППФ „Волинські береги”, 1998. 228 с.
82. Хом'як І. М. Визначення орфограми у писемному мовленні. *Дивослово*. 2000. № 2. С. 29-31.
83. Чак Є.. Складні питання граматики та орфографії. Київ: Рад.школа, 1978. 128 с.
84. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). *Сучасність*. 1987. С. 159-165
85. Шкурятяна Н.. Методика вивчення орфографії. Київ. 1985. 124 с.
86. Шумлянський Ф.. Найголовніші правила правопису української академії наук 1921 року. Херсон, 1927 рік. 56 с.
87. Ющук, І. Оновлений правопис. *Дивослово*. 2020. № 1. С. 27-30.
88. Ющук І.. Практикум з правопису української мови. 4-видання. Київ: Освіта, 2006. 254 с.
89. Яворська С. Орфографічний розбір як вправа. *Дивослово*. 1974. № 4.С. 18-20.

Ткачук Діана Петрівна

Правописна кодифікація твердості / м'якості приголосних в українській мові та її вивчення у ЗЗСО

Анотація

Робота присвячена всебічному науково-теоретичному обґрунтуванню позначення м'якості та твердості у системі українського правопису.

У роботі на основі аналізу матеріалів із правописів української мови та хрестоматії з історії українського правопису, а також праць мовознавців здійснено порівняльний аналіз найважливіших правописних систем дорадянського періоду, та періоду після 1917 року; встановлено походження знака апострофа та знака м'якшення; проаналізовано погляди провідних науковців на проблему позначення твердості, м'якості та роздільності вимови на письмі.

У роботі досліджено особливості вивчення апострофа й знака м'якшення у закладах середньої освіти, розроблено методичні рекомендації для ефективного вивчення знака м'якшення й апострофа у закладах загальної середньої освіти, запропоновано план-конспект уроку для учнів шостого класу. З'ясовано, що вивчення і закріплення вивчених орфографічних правил вживання знака м'якшення і апострофа відбувається у нерозривному зв'язку з загальною системою мови – лексикологією, фонетикою, морфологією. При укладанні системи вправ і завдань необхідно послуговуватись широким лінгводидактичним арсеналом.

Матеріали дослідження можуть бути застосовані на уроках української мови у закладах загальної середньої освіти, на лекціях, у роботі мовознавчих курсів, при укладанні підручників та посібників з орфографії та фонології української мови, при укладанні словників і довідників.

Робота виконана на основі порівняльно-історичного, емпіричного методів та методу систематизації.

Ключові слова: кодифікація, твердість, м'якість, правописна система, орфографія.

Tkachuk Diana Petrivna

Spelling codification of hardness / softness of the consonants in the Ukrainian language and studying it at school

Summary

The paper provides a comprehensive scientific and theoretical substantiation of *softness* and *hardness* representation in the Ukrainian language spelling system.

The analysis of materials dealing with the Ukrainian language spelling and textbooks on the history of Ukrainian spelling, as well as the linguistic works enabled a comparative analysis of the most important spelling systems of the pre-Soviet period and the period after 1917. The paper demonstrates the origin of the apostrophe sign and the soft sign and analyses the views of leading scholars on the problem of denoting the hardness, softness and divisibility of pronunciation in writing.

The author investigates the prospects of studying the apostrophe and the soft sign in secondary schools, suggests methodical recommendations for effective studying of a soft sign and an apostrophe in the general secondary education institutions, provides the lesson designs for the sixth grade learners. It was found that the study and consolidation of the studied spelling rules of the use of soft signs and apostrophes is inextricably linked to the general system of language, which involves lexicology, phonetics, morphology. When compiling a system of exercises and tasks, it is necessary to use a wide linguodidactic tools.

The results of the research might be used in the Ukrainian language lessons in general secondary education institutions, in lectures, in the language courses, when designing textbooks and manuals on spelling and phonology of the Ukrainian language, as well as compiling dictionaries and reference books.

The research methods include historical, comparative experimental and systematization methods.

Keywords: codification, hardness, softness, spelling system, spelling.

Дата

Підпис